

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Mirjana Jarc

Mentor: redni prof. dr. Igor Lukšič

CIVILNA DRUŽBA V LJUBLJANI
RADIO ŠTUDENT OD 1980 DO 1985
DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA, 2005

Hvala možu in otrokoma za prijazno podporo in razumevajočo organizacijo družinskega življenja v času mojega študija in nastajanja tega diplomskega dela, hvala sestri za nevsiljivo, a vztrajno opominjanje, da je potrebno dokončati začeto delo na fakulteti, pa četudi po skoraj tridesetih letih, hvala mami in pokojnemu očetu za njuna odrekanja na začetku mojega študija pred desetletji, hvala Neli v referatu za prijazno oporo pri razvozljavanju sodobne univerzitetne administracije, hvala profesorjem za intelektualno usmerjanje, hvala mentorju dr. Igorju Lukšiču za dobre ideje v pravem trenutku. Hvala vsem, ki ste me razumeli in z menoj delili ideje, iskanja, veselje, srečo, radovednost in tudi zmote, bolečino ter trpljenje, me opozarjali na napake v iskanju novih znanj in spoznanj in tako razširjali obzorja mojega razumevanja pojavnega in duhovnega sveta ter svojega mesta, vloge in odgovornosti v njem.

KAZALO

UVOD	4
RAZISKOVALNI CILJI IN METODOLOGIJA	7
KAJ JE RADIO? OPREDELITEV RADIA KOT MEDIJA	14
RADIO JE SLEPI MEDIJ	15
RADIO JE MEDOSEBEN OZIROMA INTERPERSONALEN MEDIJ	15
RADIO JE INTIMEN MEDIJ.....	15
RADIO JE MNOŽIČEN MEDIJ	15
RADIO JE POPOLNOMA NEVIZUALEN MEDIJ	16
RADIJSKO SPOROČILO JE ODVISNO OD ČASA	16
RADIJSKI SPREJEMNIK JE POCENI IN MOBILEN	16
RADIO JE TAKOJŠEN DOBAVITELJ NOVIC IN INFORMACIJ	16
RADIO IMA DVE VRSTI POSLUŠALCEV: AKTIVNE IN PASIVNE – SLEDNJIM SLUŽI LE ZA ZVOČNO KULISO	17
KAJ JE CIVILNA DRUŽBA?	17
OPREDELITEV POJMA CIVILNA DRUŽBA	18
RAZVOJ IDEJE CIVILNE DRUŽBE	18
CIVILNA DRUŽBA V OSEMDESETIH V LJUBLJANI	22
ZAKAJ OSEMDESETA?	25
DOLGCAJT - ČETRTO STOLETJE POZNEJE	30
RADIO ŠTUDENT	32
GLASBA KOT NAČIN ŽIVLJENJA	34
VEČ PROGRAMSKEGA ČASA, VEČ SVOBODE IZRAŽANJA	38
VEČJA FINANČNA NEODVISNOST, VEČJA PROGRAMSKA SVOBODA	40
TITOVA MLADINA & CIVILNODRUŽBENA MLADINA	40
SKLEP	44
PRIČEVANJA	48
UROŠ ŠKERL, PANKRTI - DOLGCAJT 25 LET: OJ, OJ, OJ, PREBOJ	51
<i>Samocenzura</i>	52
<i>Apolitičen bend</i>	53
<i>Leto obletnic rokenrola</i>	54
LITERATURA:	56
DRUGI VIRI	60
OSEBNO PRIČEVANJE	60
LEKSIKONI IN ENCIKLOPEDIJE	60
MAGNETOGRAMI	61
SPLETNE STRANI	61

UVOD

V zadnjih dvajsetih letih smo po mnenju Vlaste Jalušič¹ soočeni z izjemno popularnostjo in razprostranjeno uporabo diskurza civilne družbe. Tomaž Mastnak temu dodaja, da je z zlomom komunističnih režimov v vzhodni Evropi na oblast prišla civilna družba².

Jalušič pravi, da so razlogi za to ponovno odkritje civilne družbe in veliko popularizacijo pojma v globalnem smislu številni. Po eni strani je sam pojem v zadnjih petnajstih letih, še posebej pa s padcem komunizma, pridobil pomemben mobilizacijski potencial in v številnih kontekstih služi tako rekoč kot prazni označevalec za različna družbena gibanja in politične spremembe.

V Sloveniji naj bi se po mnenju mnogih družboslovcev začelo v osemdesetih zadnjega stoletja prejšnjega tisočletja. Začelo se je z naci-punk afero leta 1981, lahko preberemo na spletni strani Radia Študent, ko je radio v protislovja pripeljal samega takratnega policijskega ministra³, nadaljevalo z vročo polemiko o reformi izobraževanja in z brezkompromisnim pisanjem ter govorjenjem o problematiki takratne JLA in zaključilo z ljubljanskim procesom leta 1988, v katerem je Radio Študent skupaj z Mladino odigral

---

¹ Skoraj po vsem svetu je postalo tako rekoč normalno, da govorijo o nenadomestljivi vlogi iniciativ civilne družbe, o pomenu "dobro razvite" civilne družbe, o potrebnosti razvoja številnih nevladnih organizacij in aktivnosti ... Še posebej po žametnih revolucijah diskurz civilne družbe ni več omejen le na vzhodno Evropo, kjer je v zadnjem obdobju socializma igral posebno vlogo in pomembno vplival na spremembe ter na prehod v tržno ekonomijo in večstrankarski sistem. Jalušič (2001: 173 – 196)

² Njen vzpon na oblast je bil, razumljivo, uspeh demokratičnih gibanj, ki so temeljila v konceptu civilne družbe – paradoks pri tem pa je, da je trenutek uspeha že napovedoval poraz njegove strategije. Na konceptualni ravni je prihod civilne družbe na oblast v nasprotju z osnovno premiso, ki zahteva ponovno vzpostavitev razlikovanja med državo in civilno družbo. Ko se civilna družba znajde v sferi države, je namreč spet jasno, da se razmerje med eno in drugo ne more oblikovati. V predstavah demokratične opozicije naj bi rekonstrukcija civilne družbe omejila akcijo države in tako spodkopala totalitarno oblast. Civilna družba na oblasti pa po definiciji pomeni oblast, ki ne pozna omejitev – torej novo vrsto totalitarizma. V besedah teoretika je civilna družba na oblasti torej sama sebi nasprotna, *contradictio in adjecto*. Vendar pa ta kontradiktornost ni ostala brez svoje praktične uresničitve. Res je sicer, da se praviloma ni povsem in docela uresničila, kolikor pa se je, toliko so se pokazale slabosti politike koncepcije civilne družbe. Rekel bi celo, da so prav slepe pege diskurza civilne družbe tisto, kar je najučinkoviteje oblikovalo postkomunistično vzhodno Evropo: med njimi za najpomembnejše štejem zanikanje (potlačitev) politike, nezadostno tematizacijo oblastne države in odsotnost analize civilne družbe kot kompleksa družbene realnosti. (Mastnak, 2003:15)

³ V času, ki ga obravnava diplomsko delo, se je funkcija imenovala republiški sekretar za notranje zadeve.

osrednjo medijsko vlogo in z njim dočakal obdobje najmnožičnejše poslušnosti v svoji dosednji zgodovini. Obenem je (z dokončnim pokopom dolga leta obveznega prenosa popoldanskih poročil Radia Slovenija ob 15.30) razširil program proti večernemu času in se leta 1991 dokončno razširil na vse večere v tednu.⁴

Vmes so se zgodile prve računalniške igrice za ZX Spectrume in Commodorje v slovenskem radijskem etru, pa prva kasete z računalniškimi igricama⁵, zgodila se je »usmerjena redakcija« in zgodilo se je soustanoviteljstvo prve IT revije v Sloveniji (Moj Mikro). Na kratko: zgodile so se stvari, ki so podobno, kot je punk razburkal glasbeno in politično dogajanje, razburkale duh tehnične kulture in začele z razvojem informacijske kulture in misli. Punk je s svojo energijo, izgledom, množičnostjo in silovitostjo vse preglasil, posebej še, ker je bil sproti sociološko in širše družboslovno osmišljen. V družboslovni literaturi in različnih zbornikih so podrobno in dokumentarno obdelani vsi najpomembnejši medijski, kulturni in celo politični dogodki, ki so se zgodili v prvi petletki osemdesetih. Laibach, ki se je iz Trbovelj zavihtel na slovensko sceno z nastopom na Novem rocku 1982, letos doživlja enega od vrhuncev svoje svetovne popularnosti. Jani Kovačič ostaja družbenokritičen kantavtor, Zoran Predin iz Lačnega Franca in Vlado Kreslin iz Martina Krpana sta se vpisala med slovenske glasbene legende. Ostali ustvarjalci iz tistega časa so bolj ali manj zapustili glasbeno prizorišče in se znašli v drugačnih vlogah.⁶

---

⁴ <http://www.radiostudent.si/topic.php?topic=8>

⁵ Most v prihodnje stoletje je bil naslov zapisa ob izidu prve slovenske kasete za računalnike v Dnevniku 9. 6. 1984. »Prva domača kasete z računalniškimi programi je nastala v arhivih sodelavcev »software redakcije« Radia Študent, ki je bila ustanovljena marca letos, ko so tudi začeli prvič vsakodnevno posredovati posamezne programe prek radijskih valov. V prvem obdobju so si pomagali s tujimi, tako rekoč ukradenimi programi. Ukradenimi zato, ker izplačevanje avtorskih pravic na tem področju še vedno ni urejeno. Ta kadrovska najmlajša redakcija na Slovenskem je s to akcijo skušala minirati črno tržišče, na katerem so mnogi hoteli na lahek način (s preprodajanjem programov) priti do nezasluženega denarja.«

⁶ Na primer Matjaž Gantar (kitarist Lublanskih psov) v vlogi uspešnega ustanovitelja finančnih skladov in člana strateškega sveta, ki ga je januarja 2005 ustanovil premier Janez Janša.

V osemdestih letih zadnjega stoletja prejšnjega tisočletja s(m)o na Radiu Študent razlagali prispevek radia k nastanku množične kulture kot revolucionarnega. S pojavom radia je namreč kultura prenehala biti privilegij najbogatejših družbenih slojev in je postala množična porabniška dobrina. Radiofonija je povezala svet, okrepila stike med državami in pripomogla k boljši informiranosti. Hkrati s tem je postala pomembno sredstvo politične propagande. Po številu radijskih sprejemnikov na število prebivalcev so med obema vojnama celo ocenjevali tehnično razvitost in standard posamezne države. (Nešovič in Prunk, 1994:26).

Skoraj po vsem svetu je v zadnjih treh desetletjih postalo normalno govorjenje o nenadomestljivi vlogi iniciativ civilne družbe, o pomenu "dobro razvite" civilne družbe, o potrebnosti razvoja številnih nevladnih organizacij in aktivnosti. Nacionalne države pa niso edine organizacije, ki v novi globalni ureditvi gradijo in predstavljajo Ljudstvo, pravita Negri in Hardt. » V tretji plasti piramide globalno Ljudstvo – prej kot vladna telesa – jasneje in neposredneje predstavljajo različne organizacije, ki so vsaj relativno neodvisne od nacionalnih držav in kapitala. Te organizacije pogosto delujejo kot strukture globalne civilne družbe, ki kanalizirajo potrebe in želje multitudine v oblike, ki jih je mogoče predstavljati znotraj delovanja globalnih oblastnih struktur. V teh novih globalnih oblikah pa lahko še vedno prepoznamo primere tradicionalnih komponent civilne družbe, kot so mediji in verske institucije. Mediji so se dolgo videli v vlogi glasu ali celo vesti Ljudstva proti državni oblasti in privatnim interesom kapitala.« (Negri in Hardt, 2002:254, 255). Že dolgo pa vemo, da mediji pogosto niso neodvisni od kapitala na eni in države na drugi strani, dodajata.

In Radio Študent kot ena najstarejših in največjih evropskih urbanih nekomercialnih radijskih postaj⁷, ki oddaja študentski nekomercialni radijski program in si bolj ali manj

---

⁷ Specifično za ljubljansko sceno je tudi, da so obstajale oz. se s punkom razvile alternativne institucije, skozi katere so lahko delovali:

- Radio Študent (predstavlja glavni izvor informacij in zvočnih zapisov o dogajanju na domači in na drugih scenah),

uspešno že četrto desetletje ustvarja neodvisen teren za svoje delovanje, je spet aktualen v projektih medijske vzgoje in izobraževanja, zato ni čudno, da je nedavno⁸ uspel pridobiti sredstva iz evropskih skladov za razvoj medijske kulture.

Mastnak je zapisal, da je bilo pravilno Keanovo prepričanje, da je razprava o civilni družbi intelektualno gibanje, ki se je zarezalo v hladnovojne politične razmejitve, in da je s tem to evropska razprava, vendar se je ves čas treba zavedati, kako majhna je bila v resnici ta Evropa. (Mastnak, 2003:5)

Raziskovalni cilji in metodologija

Teoretsko izhodišče diplomskega dela izhaja iz opredelitve sodobnih družbenih razmerij, kjer se je z zlomom vzhodnoevropskih komunističnih režimov vloga civilnodružbenega diskurza končala uspešno, diskurz se je v glavnem razpustil in se umaknil iz javnosti. Po mnenju Tomaža Mastnaka pa je v zadnjih nekaj letih videti, kot bi znova dobival pomen, zato lahko govorimo o ponovni obuditvi jezika civilne družbe. »Kar me pri tem najbolj preseneča, je dejstvo, da se tisti, ki po novem in v današnji Evropi govorijo ta jezik, obnašajo, kot bi se v zadnjih letih nič ne zgodilo. Uporabljajo besednjak, ki se je izoblikoval v zelo posebnem kontekstu evropske in zlasti vzhodnoevropske zgodovine, ne da bi pri tem upoštevali (še več, pri tem celo spregledajo) globoke spremembe, ki so oblikovale politično okolje sveta po koncu hladne vojne. Ker torej uporabljajo nespremenjeni jezik civilne družbe v skoraj povsem novem kontekstu, se je pomen jezika korenito spremenil. Simptom te spremembe je, da v jeziku civilne družbe danes ne govorijo več le razočarani levičarji, marveč tudi novi fašisti. To seveda ne pomeni, da je

-
- ŠKUC in Forum (kot instituciji, ki organizirata in delno financirata oblike alternativne dejavnosti),
  - Disco FV (alternativni disco, ki organizira tudi žive nastope),
  - mladinski center (kot prostor, v katerem se lahko odvijajo praktično vse oblike alternativne dejavnosti z izjemo ene - koncertne dejavnosti),
  - včasih se aktivirajo tudi lokalne in šolske mladinske organizacije ter kulturne institucije. (Tomc, 1984:11)

⁸ <http://radiostudent.si/topic.php?topic=9>

jezik postal irelevanten – nasprotno, rekel bi, da je prav tako relevanten kot kdajkoli prej«. (Mastnak, 2003: 5)

Prvi koraki v pripravi diplomskega dela so bili iskanje, evidentiranje in ovrednotenje podatkov, ki so o temi na voljo, oziroma podatkov, ki bi jih bilo v namene diplomskega dela mogoče posredno uporabiti. Sem sodijo objave družboslovnih besedil, knjig in esejev ter tudi drugi viri, kot so članki, pričevanja, magnetogrami iz osebne arhiva, pogovor s protagonisti, aktualni časopisni članki in druga gradiva iz osebne arhiva.

Shema pridobivanja in uporabe virov v teku nastajanja diplomskega dela je naslednja:

- analiza primarnih virov: zapisniki sej, magnetogrami,
- analiza sekundarnih virov: navedeno v seznamu literature na koncu tega dela,
- študije primerov: »predvajanje nacistične himne«,
- metoda družboslovnega intervjuja in anket:
  - intervju Jože Vogrinc.

V diplomskem delu si prizadevam ugotoviti, zakaj in koliko je bil Radio Študent v osemdesetih kot medij eden ključnih sooblikovalcev pogojev za nastanek civilne družbe na eni strani in pomemben del civilne družbe same na drugi strani. S tem je nedvomno pomembno prispeval k dejstvu, da so bila osemdeseta prelomna tako za oblikovanje Ljubljane kot Slovenije v urbanem smislu,⁹ kar je eden izmed temeljnih pogojev za oblikovanje Slovenije kot moderne demokratične družbe. Radio študent je bil v osemdesetih simptom, ki je spregovoril, bil je ena od subkultur, ki so nastale v tem času, bil je osrednji medij, ki je omogočal obstoj vseh drugih subkultur tistega časa: glasbenih, literarnih, filmskih, družbenih, filozofskih, oblikovalskih itd. Po mnenju Marine Gržinič je čas, ki ga obravnava to diplomsko delo, čas, ko Ljubljana, ki je po njenem prepričanju do tedaj veljala za vas, s pojavom subkultur prevzame vlogo urbanega središča.

---

⁹ Gržinič, 2004: 3

Najprej so v diplomskem delu navedene teoretske opredelitve osrednjih pojmov obravnave. To sta: radio in civilna družba.

Kaj je pomenil radio v osemdesetih, ko še ni bilo svetovnega spleta in spletnih radijskih postaj? V času torej, ko so med kazalci družbenega razvoja pomembno mesto zavzemale statistike o tem, koliko je v kašni državi radijskih sprejemnikov?

Kaj je bila tedaj in kaj je civilna družba danes?

Oporo v iskanju odgovora na zadnje vprašanje ponujajo kriteriji za prijavo na razpis EU, ki so bili objavljeni novembra lani v dnevnem časopisu. Ob prvem branju novice o razpisu se je zdelo, kot da se je čas zavrtel nekoliko nazaj, saj so kriteriji razpisa zelo podobni vsebinam, ki jih je Radio Študent v začetku osemdesetih zapisal v svoja programska načela. Zavzemal se je za:

- poštene volitve,
- jasno ločevanje moči,
- zakonodajne postopke, ki spoštujejo temeljne človekove pravice,
- za medijsko pluralnost, preglednost postopkov,
- boj zoper korupcijo,
- zaporniški sistem, ki upošteva človekovo dostojanstvo,
- in za policijo, ki spoštuje temeljne človekove pravice¹⁰.

Evropska unija v prvem desetletju novega tisočletja namenja del svojega proračuna razvoju civilne družbe v novih članicah s cilji, ki s(m)o si jih postavili v prvi polovici osemdesetih zadnjega stoletja prejšnjega tisočletja v Rožni dolini, natančneje v kleti osmega bloka v ljubljanskem študentskem naselju, kar lahko razumemo kot potrditev ocene, da so cilji še vedno ali - morda bolje - že spet aktualni, saj so se lahko na razpis, ki

---

¹⁰ Finance, 29. 11. 2004

se je končal 15. februarja 2005, za del trimilijonskega proračuna v evrih prijavile NVO iz desetih novink, članic EU, ki si prizadevajo za enake cilje, kot s(m)o to počeli v osemdesetih - najopazneje in naglasneje sicer skozi punk, ampak tudi skozi literaturo, film, publicistiko, grafično in industrijsko oblikovanje, družbena gibanja in politiko.

V uvodu diplomskega dela sta predstavljena njegova vsebina in namen, v nadaljevanju pa obravnavam hipotezo:

Civilna družba je bila med leti 1980 in 1985 poglavitni akter pri prehodu Slovenije iz monističnega v pluralistični politični sistem in Radio Študent je v tem času odigral pomembno dvojno vlogo: najprej kot medij, ki je bil dolgo časa edini, gotovo pa ves čas eden ključnih glasnikov civilne družbe v Ljubljani, ki je zagovarjal jasno ločevanje moči, spoštovanje človekovih pravic, medijsko pluralnost in preglednost postopkov, se zavzemal za to, da bi policija spoštovala temeljne človekove pravice; v svoji drugi vlogi pa je tudi eden izmed najbolj dejavnih konstitutivnih delov civilne družbe same. Radio Študent je bil v osemdesetih zadnjega stoletja prejšnjega tisočletja za civilno družbo v Sloveniji enako pomemben, kot je na začetku tretjega tisočletja svetovni splet za oblikovanje globalne skupnosti.

Brez Radia Študent slovenska civilna družba, kot je zapisal dr. Tine Hribar, ne bi doživela stresa, ki ga je v politiki in kulturi povzročilo dveletno delovanje Pankrtov, in tudi pobude za Novo revijo v letu 1980 ne bi bilo. (Hribar, 2002: 6)

Brez Radia Študent o Pankrtih na začetku njihovega delovanja (od 1979 naprej) v Sloveniji ne bi veliko vedeli. Ali - kot je zapisal John Keane - ni svobodne komunikacije, če ni na voljo mreže nedržavnih komunikacijskih sredstev različnega obsega. »Zavzemanje v prid civilni družbi je bilo obsežno. Zajemalo je dokazovanje, po katerem naj bi civilna družba zagotavljala prednostno obravnavo tiste vsakdanje svoboščine, ki posameznika varuje pred nasiljem; zajemalo je tudi zahtevo, ki se je nanašala na pomen

usposabljanja skupin in posameznikov, da v okviru zakona svobodno opredeljujejo in izražajo svoje različne družbene identitete, tu je bilo tudi dokazovanje, da ni svobodne komunikacije, če ni na voljo mreže nedržavnih komunikacijskih sredstev različnega obsega; šlo pa je tudi (obširneje se bomo temu dokazovanju posvetili v nadaljevanju) za vztrajanje pri tem, da je politično usmerjeni in družbeno obvladani trg vrhunsko sredstvo za izločanje vseh tistih proizvodnih dejavnikov, ki niso sposobni delovati v skladu z veljavnimi merili učinkovitosti.« (Keane, 2000: 7)

Pravnoformalno je Delovna organizacija Radio Študent¹¹ v začetku osemdesetih sodila med tako imenovane družbene medije, katerih ustanoviteljice so bile skladno s tedanjo zakonodajo ustrezne organizacije Socialistične zveze delovnega ljudstva. Ker na univerzi ni bilo socialistične zveze delovnega ljudstva in ker je bila Univerzitetna konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije (UK ZSMS) dedinja skupnosti študentov, kjer se je leta 1969 porodila ideja o ustanovitvi Radia Študent (RŠ), je bila kot ustanoviteljica vpisana UK ZSMS s pooblastilom, da imenuje glavnega urednika in direktorja in daje soglasje k imenovanju odgovornega urednika. Za izpolnjevanje zakonskih norm je bilo potrebno imenovati tudi programski svet, v katerem so bili predstavniki DPO mesta, univerze in tudi komunistov na Radiu Študent (OO ZK RŠ).

Pri razmišljanju o metodah in načinih raziskave o vlogi in vplivu Radia Študent na oblikovanje civilne družbe v Ljubljani v času od 1980 do 1985 je skozi možgane najprej zbrzel naslov ene od radijskih oddaj iz tistega časa: Še pomnite, tovariši?¹² Oddaja s tem naslovom ni v neposredni povezavi s programom RŠ iz tistega časa, saj je oddajo

---

¹¹ Po sprejemu Zakona o združenem delu se je Radio Študent 16. maja 1975 organiziral kot delovna organizacija, v kateri je bilo pet zaposlenih: tajnica, vodja tonske tehnike, vodja organizacije in izvedbe programa, vodja ekonomsko-propagandne službe in glavni urednik ter individualni poslovodni organ v eni osebi. V osemdesetih je RŠ povečal število delovnih mest v ekonomski propagandi in prvič tudi v uredništvu.

¹² Še pomnite, tovariši? je naslov radijske oddaje, ki jo je pripravljala Radio Slovenija dobrih štirideset povojnih let, v osemdesetih ji je dal svoj uredniški pečat Lado Ambrožič. Takoj po koncu druge svetovne vojne je tedenska radijska oddaja s tem naslovom zagotavljala, da spomin na NOB ni zamrl oziroma je zagotavljala redni tedenski odmerek množične indoktrinacije vsem prihajajočim generacijam, ki z NOB in partizanstvom nis(m)o imele neposredne zveze.

pripravljala Radio Slovenija, prav tako kot Radio Študent radijska postaja v družbeni lasti, le da so bili njeni ustanovitelji RK SZDL (republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije) in je bila edina radijska postaja, katere frekvence so segle skoraj v vsako slovensko gospodinjstvo, ter je tako s svojo programsko ponudbo absolutno prevladovala v slovenskih domovih. Drugačne zvoke je bilo mogoče slišati le ob meji z Italijo, kamor so z močnimi oddajniki tedaj in tudi še danes¹³ prodirale italijanske radijske postaje, deloma ob avstrijski meji in v prestolnici, kjer je iz Rožne doline preko oddajnika na ljubljanskem gradu valoval program Radio Študent. Vse od leta 1969 so iz kleti osmega bloka v študentskem naselju prihajali »drugačni zvoki«, ki se jim je nekaj let pozneje preko istega oddajnika in studia pridružil še Radio Glas Ljubljane.

Pogled na medmrežje je takoj pokazal, da je stavek »Še pomnite, tovariši?« danes prisposoda za različna spominjanja, oddaje s tem naslovom pa že več kot desetletje ni na programu Radia Slovenija. Naslov spremlja generacije, ki s(m)o rastle z njim. Še posebej punkovska publika se rada zbira pod tem naslovom (koncerti 1998, 2004 ...). Največji mobilni operater v Sloveniji je jeseni 2004 to dejstvo izkoristil in stavek predelal za marketinške potrebe v povabilo na koncert Pankrtov. Zaradi tega stavka morda lahko kdo pomisli, da gre pri tem diplomskem delu za nostalgijo, podobno, kot jo v radijskem etru ohranja Radio Glas Ljubljane vsak četrtek z oddajo »Jugonostalgija«, saj s(m)o - kot bi po Tomažu Mastnaku rekla Emma Goldman¹⁴ - v začetku osemdesetih na Radiu Študent živeli svoja življenja in se še pred pričetkom devetdesetih razšli na različne konce ter bolj ali manj izgubili neposredne medsebojne vezi, vseeno pa smo ves čas povezani v državi, ki v glavnem ni takšna, kot smo mislili, da bi morala biti. Pripomba o nostalgiji se bo morda izkazala za upravičeno, čeprav za diplomsko delo ni najpomembnejša želja po obujanju spominov ali podoživljanju mladostnih dni, ampak želimo predvsem ugotoviti,

---

¹³ Edino, kar me jezi, je naslednje: do Nanosa lahko poslušam samo italijanski RAI 3, medtem ko šele po prestopu nekdanje rapalske meje ujamem Slovenijo 3. (Pirjevec, 2005: 22)

¹⁴ Mastnak, 1992:144

kako energija, ki s(m)o jo uskladiščili, podprta z znanjem in izkušnjami, prispeva k razvoju demokracije v Sloveniji.

V tej luči ni najpomembnejše, kje s(m)o zdaj vsi ti ljudje iz kleti osmega bloka v ljubljanskem študentskem naselju, ki s(m)o z naslovom ene od oddaj razglašali »Če že tonemo, potonimo s plapolajočimi zastavami«¹⁵, pomembnejše je, kaj se je zgodilo z idejami, ki s(m)o jih skozi radijski eter pošiljali med ljudi: so danes še relevantne ali morda spet delujejo kot onesnaževanje radijskega etra, kakor je tedanja družbenopolitična elita mnogokrat ocenila program Radia Študent? To se je dogajalo še posebej po letu 1980, ko je družbena redakcija pričela sistematično uporabljati radijski eter za razširjanje kritične družbene misli in teorije. Gre torej predvsem za to, da z razdalje skoraj treh desetletij ponovno premislim(o), kaj je bilo odločilno za to, da se je lahko Radio Študent vzpostavil ne le kot medij, ampak kot eden od poglavitnih akterjev civilne družbe. V kleti osmega bloka študentskega naselja v Rožni dolini, ki je bilo v tistem času edino študentsko naselje v Ljubljani, so prevladovali študentje različnih smeri na filozofski fakulteti, v tehniki so delali študentje elektro fakultete, nekaj nas je prišlo s takratne FSPN.¹⁶

Radio Študent na svoji spletni strani, ki služi tudi samopromociji, navaja: »Zavidljivo število vidnejših predstavnikov mlajše slovenske novinarske, voditeljske, piarovske, koncertno-promotorske in studijsko-tehnično producerske srenje je dalo skozi prav šolo RŠ. Brez njega ne bi bilo festivala Druga godba, Izštekanih, radijske igre Butnskala, udarnega slovenskega punk in rokenrol vala, preporoda konec sedemdesetih let, ...«¹⁷

---

¹⁵ Tolpa bumov, Rock fronta, Top X so naslovi, ki so se pojavili takoj na začetku in so se ohranili do začetka osemdesetih, ko je RŠ oddajal povprečno 6,3 ure programa dnevno. Čas oddajanja se je spreminjal, med drugim tudi zato, da se je RŠ izognil prenosu osrednjih radijskih poročil, ki jih je pripravljala Radio Slovenija in so jih morale po enem od mnogih predpisov, ki so urejali področje radiodifuzije v tistem času, prenašati vse ostale radijske postaje. Leta 1982 je RŠ oddajal vsak dan od 13. do 19. ure, ob četrkih, petkih, sobotah in nedeljah od 20. do 24. ure. Nekateri naslovi oddaj iz tega časa: Obramba in zaščita - to naša je limita, Kontaktni program, Od poraza do poraza, Vse do končne zmage, 45 vatlov terorije, Odmevi, Brodel, ...

¹⁶ FSPN – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, danes FDV – Fakulteta za družbene vede

¹⁷ **Peter Barbarič** je odgovorni urednik RŠ, v osemdesetih pa je kot bruc pričel sodelovati z glasbeno redakcijo; **Zoran Pistotnik**, diplomirani sociolog, je bil na RŠ zaposlen kot VOIP (vodja organizacije in izvedbe programa, kar

KAJ JE RADIO? OPREDELITEV RADIA KOT MEDIJA

V času informacijske tehnologije mora biti odgovor na to vprašanje popolnoma drugačen, kot je bil pred tridesetimi leti, ko je v Leksikonu novinarstva¹⁸ pisalo, da je radio (1) naziv za brezžično telegrafijo in telefonijo, (2) služba komunikacij s pomočjo radijskih valov,

---

je tedaj pomenilo, da je držal v rokah vse niti programa RŠ), danes pa je vodja generalnega sekretariata na Ministrstvu za kulturo; **Ivan Kovše-Jovo** je bil na RŠ zaposlen kot vodja tonske tehnike, kariero nadaljuje na področju IT in velja za enega izmed strokovnjakov za sodobne komunikacije (nazadnje je sodeloval pri opremitvi hotela Domina Grand media v Ljubljani); **Vojko Flegar** je na RŠ prišel v APR (aktualnopolitična redakcija) kot študent prava in ljubitelj fotografije, zdaj pa dela kot pomočnik odgovornega urednika Dela za gospodarstvo; **dr. Miha Kovač** je bil študent primerjalne književnosti na FF, delal je kot odgovorni urednik v letih 1982/83, zdaj pa je predstojnik katedre za bibliotekarstvo na Filozofski fakulteti; **Uroš Mahkovec**, študent prava, je bil 1980/82 glavni urednik in direktor, zdaj dela kot svetovalec za odnose z javnostmi v Bruslju; **dr. Iztok Saksida-Jakac**, študent FF, je delal v družbeni redakciji, bil nekaj mesecev odgovorni urednik, pozneje je delal kot profesor sociologije na FF; **Igor Ž. Žagar**, študent slovenistike na FF, urednik družbene redakcije, je predstojnik oddelka za slovenistiko na Fakulteti za humanistične študije Koper; **Igor Vidmar**, študent FSPN, je in je bil eden najplivnejših glasbenih kritikov in organizatorjev glasbenega življenja; **Marjan Ogrinc**, študent FF, je in je bil glasbeni kritik; **Jure Potokar**, študent FF, je bil nekaj mesecev urednik glasbe na RŠ, danes velja za odličnega prevajalca tuje, predvsem anglo-ameriške literature; **Matjaž Potokar** je kot študent FF delal v glavnem v kulturni redakciji, zdaj nadaljuje z delom v eni največjih slovenskih agencij za odnose z javnostmi (Imelda); **Jelka Budimirovič-Stergel** je prišla na RŠ kot študentka FF, urejala je družbeno redakcijo, zdaj pa uspešno vodi LIFF (Ljubljanski filmski festival); **Igor Vidmar-Ičo**, študent FF, je glasbeni kritik v časopisu Mladina in asistent pri dr. Jožetu Vogrincu (odgovorni urednik 1979/81) na katedri za sociologijo Filozofske fakultete; **Ivan Lotrič** - lastnik enega najmarkantnejših radijskih glasov, je spiker na Radiu Slovenija; **Jonas Žnidaršič**, srednješolec, je delal kot radijski tehnik in napovedovalec - pozneje je uspešno opravil sprejemne izpite na AGRFTV in postal igralec in televizijski zvezdnik; **Andrej in Darinka Drupal** delata na področju odnosov z javnostmi v agenciji Pristop; **Ervin Hladnik – Milharčič**, študent umetnostne zgodovine na FF, je bil prvi zaposleni novinar urednik na RŠ, po kratkem izletu v marketinške vode nadaljeval novinarsko pot kot dopisnik Dela iz tujine in se vrnil na Delo na mesto urednika sobotne priloge; **Matjaž Albreht**, študent FF, nekaj mesecev odgovorni urednik, nadaljuje kariero kot novinar Dela; **Samo Hribar-Milič**, študent FSPN, je prišel na RŠ urejati APR (aktualnopolitično redakcijo), nekaj mesecev je opravljal tudi delo odgovornega urednika, poklicno kariero nadaljuje kot generalni sekretar Združenja delodajalcev Slovenije; **Igor Savič**, študent FSPN, je urejal APR, nadaljeval kot odgovorni urednik Radia Slovenija, desetletje urejal revijo STOP, trenutno vodi kabinet predsednika Gospodarske zbornice Slovenije; **dr. Janez Šušteršič**, srednješolec iz usmerjene redakcije, je direktor UMAR-ja in po novem član strateškega razvojnega sveta Janševe vlade; **Franci Zavrl**, študent psihologije na FF, ki je delal kot spiker in odgovorni urednik, je solastnik in duhovni oče največje slovenske agencije za odnose z javnostmi; **Emma Kugler**, diplomirana ekonomistka, je bila na RŠ zaposlena kot vodja EPS (ekonomsko-propagandne službe), je ena najbolj cenjenih video umetnic na svetu; **Boštjan Strnad** je kot srednješolec začel v glasbeni redakciji z oddajami o reaggeju, pozneje pa je nadaljeval z nabiranjem in ustvarjanjem oglasov, kar še vedno uspešno počne v agenciji Votan Leo Burnett, ki v slovenskem oglaševalskem prostoru slovi po kakovostni produkciji radijskih oglasov; **Boštjan Tadel** iz usmerjene redakcije je pisec dramskih uspešnic in odgovorni urednik Delove priloge Polet; **Nada Vodušek**, študentka filozofske fakultete, je urednica revije Ambient; **Alenka Resinovič-Strnad**, študentka fizike, je uspešno opravila avdicijo za napovedovalce, radijsko kariero je nadaljevala na Radiu HIT, dopolnjuje pa jo kot vremenarka na POP TV; **Leon Magdalenc**, študent FF, je delal kot urednik kulture, nadaljeval kot novinar TV Slovenija, zdaj pa poučuje tehnike javnega nastopanja; **dr. Rastko Močnik**, **dr. Slavoj Žižek**, **dr. Darko Štrajn**, **dr. Rado Riha** so sodelovali kot avtorji prispevkov ali udeleženci radijskih okroglih miz ...

¹⁸ Leksikon novinarstva, ŠIRO Srbija, Beograd, 1979, str. 241

(3) popularen naziv za vse ustanove, ki ustvarjajo in oddajajo zvočni program, (4) popularen izraz za sprejem radijskega programa.

Andrew Crisell (1994) v knjigi z naslovom Understanding radio našteva naslednje značilnosti radia kot medija, ki s(m)o jih v obravnavanem obdobju na RŠ želeli maksimalno izkoristiti za ustvarjanje nelagodnega počutja vladajoče strukture na eni strani in na drugi strani maksimalnega ugodja poslušalcev in ustvarjalcev programa:

Radio je slepi medij

Radio sestavljata le zvok in tišina. Slepota radia je poziv poslušalcu, da si s svojo domišljijo sliko ustvari sam. Zvok mu lahko sugerira in mu pomaga z detajli, slika pa je samo poslušalčeva. Poslušalec si vizualno predstavlja svet novic, zgodb, radijskih iger in celo napovedovalca. In kolikor je ljudi, toliko je različnih slik. Vendar radio ni edini medij, ki zbuja domišljijo – vsi mediji burijo domišljijo in nadomeščajo različne primankljaje s čuti.

Radio je medoseben oziroma interpersonalen medij

Na eni strani je pošiljatelj sporočila (sporočevalec, komunikator), na drugi pa sprejemnik (recipient). Stik med njima je predvsem govorni. Razumevanje sporočila tako na strani sporočevalca kot na strani spremljevalca omogoča podobno izkustveno polje.

Radio je intimen medij

Kljub temu, da lahko radijske poslušalce štejemo v milijonih, se ta medij obrača na posameznika in s tem daje poslušalcu občutek intimnosti. Radio tudi poslušamo v svojem osebem – intimnem okolju.

Radio je množičen medij

V množični komunikaciji je povratna informacija nemogoča, saj sporočevalec ne more preverjati, ali komunikacija deluje. Prav tako ni empatije - sposobosti vživetja v vlogo drugega. Zato je pomembno dobro poznavanje poslušalca.

Radio je popolnoma nevizualen medij

Sprejemnik oz. poslušalec ne vidi pošiljatelja sporočila. Radijska koda je popolnoma slušna, temelji namreč na govoru, glasbi, zvoku in tišini. Ker pa sluh ni najbolj inteligentno čutilo, mora radijska komunikacija upoštevati omejitve medija, saj je tveganje semantičnega šuma, ki nastane zaradi pomenskega neskladja v simbolični interakciji, torej na ravni koda, ki ga uporabljajo subjekti interakcije, velik. Poslušalcu je treba opisati fizične objekte in mu povedati, kaj se v studiu dogaja, mu razložiti vse potrebne informacije, ki mu pomagajo osmisliti to, kar sliši.

Radijsko sporočilo je odvisno od časa

Neobstočnost oziroma minljivost sporočila je ena od pomankljivosti radia. Na radiu so vsi signali slušni in so odvisni od časa. Radijski glas obstaja ali kot beseda ali kot zvok ali kot glasba. Besede so na radiu govorjene, ustvarjajo binarno kodo, so simboli tistega, kar predstavljajo. Glas, ki jih govori, pa je znak osebe oziroma karakterja in je neločljiv od govorca. Zvoki podpirajo dialog ali pripoved. Glasba ima dve funkciji: estetski užitek, sama ali v kombinaciji z besedami; ima pa tudi podporno funkcijo napovedovanja nečesa, kar ni v neposredni zvezi s samo glasbo.

Radijski sprejemnik je poceni in mobilni

Lokacija radijskega aparata ni fiksna; aparat je mobilni, lahko ga odnesemo s seboj na delo, na vrt, s slušalkami ga lahko poslušam celo sredi hrupa.

Radio je takojšen dobavitelj novic in informacij

Radio nas lahko takoj obvesti o najbližjih dogodkih (npr. lokalni radio obvesti voznika o nesreči na cesti, gneči, itd.). Taka obvestila so za velika radijska omrežja preštevila in trivialna.

Radio ima dve vrsti poslušalcev: aktivne in pasivne – slednjim služi le za zvočno kuliso

Radio je fleksibilen, poslušalcu daje svobodo, da med poslušanjem lahko počne tudi kaj drugega. Radio je lahko tudi samo zvočna zavesa. Idealna zvočna zavesa je glasba. Vendar pa se radio stalno bori za aktivno poslušalčevo pozornost. (Crisell, 1994:5)¹⁹

KAJ JE CIVILNA DRUŽBA?

Civilna družba je bila sprva predvsem filozofski, teoretski in analitičen koncept. V osemdesetih je začela pridobivati drugačen pomen in vsebino. Koncept civilne družbe se ni več pojavljal samo v teoretičnih razpravah, temveč je civilna družba postala tudi pomemben političen in ideološki koncept in program, ki je mobiliziral gibanje za demokra(tiza)cijo. (Žagar, 1999:9)²⁰

Najbolj splošno (kot tudi najbolj natančno) je mogoče civilno družbo, kakor je nastajala v vzhodni Evropi, označiti kot sfero, ki je drugačna, neodvisna in nasprotna državni sferi. Andrew Arato, ki je na zahodu med prvimi razumel pomen civilne družbe na vzhodu, je to oznako še bolj poenostavil in v enem pomembnih člankov zapisal, da so se v »eni točki« združile demokratična opozicija in najrazličnejše opozicijske strategije: »v pogledu civilne družbe na državo«. Ko se je normativni pomen civilne družbe povezal s politično akcijo, je civilna družba dobila pomen vodilne ideje, postala je usmerjevalna sila opozicije, katere profesionalni smoter je bil boj za demokracijo. (Mastnak, 2003: 7)

---

¹⁹ Povzeto po Kovačević, 2002: 5,6

²⁰ Krajcar, 2003:17

OPREDELITEV POJMA CIVILNA DRUŽBA

Civilna družba je pojem, ki je širši od kapitalizma, zato se je mogoče vprašati, ali si lahko zamislimo socializem, ki bi presejal omejenosti, ki jih kapitalizem nalaga civilni družbi in ki bi bil »nadaljnji korak k idealom civilne družbe«. Szelenyi je skoval sintagmo »socialistična civilna družba«, ko se je prvi vprašal, »ali je 'socialistična civilna družba' sploh mogoča.« (Mastnak, 1987:21)²¹

Razvoj ideje civilne družbe

Zgodovina politične misli je bila zgodovina, ki so jo pisali pretežno od zgoraj navzdol. Prevladujoče izročilo, ki se vleče od Platonovega Državnika in Ksenofontove Kiropedije do Hobbovega Leviatana in Schmitove Die Diktatur, je politično oblast predstavljalo z gledišča vladarja. V novem veku se je to prevladujoče izročilo znašlo pod vse hujšim ognjem. Svoboščine vladanih, ki so bile v zahodni politični misli temna stran meseca, so postajale predmet vse večje pozornosti. »Naravne pravice posameznikov, svoboda, blaginja in sreča državljanov, pravica do upiranja nepravičnim zakonom, delitev oblasti, svoboda tiska, pravna država, časovno omejene oblastvene funkcije in zakonodaje, vsa ta in še druga načela, za katera se sicer zdi, da obstajajo neodvisno od politične oblasti, ki pa jim je potrebna tako za njihovo upoštevanje kot tudi za njihovo varstvo, so bila sestavni del nasprotovanja oligarhičnim in na državo osredotočenim potičnim teorijam.« (Keane, 2000:11).

Urban Krajcar v svojem diplomskem delu na FDV prikazuje razvoj civilne družbe od antike do danes v štirih obdobjih, med katerimi je nedvomno najdaljše prvo obdobje, ki zajema čas od antike do osemnajstega stoletja, drugo obdobje je dolgo vsega sto let in zajema čas od 1750 do 1850, marksizem in civilna družba tvorita tretje obdobje, četrto

---

²¹ Civilna družba daje institucionalna jamstva, brez katerih samoupravljanje ni možno, brez katerih se politična samoodločba, delavska kontrola, participativno planiranje in odločanje sprevernejo v prazne parole, karikature demokracije (Szelenyi, 1979:205), povzeto po Mastnak, 1987: 21

obdobje, torej čas, ki ga živimo, pa označuje kot ponovno rojstvo ideje civilne družbe. (Krajcar, 2003:6).

Kakorkoli je prvo obdobje trajalo skoraj dve tisočletji, v njem najdemo le nekaj avtorjev, ki so o civilni družbi razmišljali v neposrednem odnosu z državo.²² Izraz civilna družba je pomenil isto kot politična družba. Kasnejši latinski izraz *societas civilis*²³ je prevod Aristotelove *pôlitiké homonia*, ki je označevala politično družbo (Bibič, 1990:26). Albert Veliki in Tomaž Akvinski sta pojem civilna družba povezala z biblijsko-krščansko vsebino na eni strani ter določenimi pravno-političnimi elementi srednjeveškega mestnega življenja na drugi strani. John Locke civilno družbo še vedno izenačuje s politično družbo,²⁴ tudi Jean Bodin v svojih političnih idejah še vedno ohranja izraz civilna družba, kakršen je v rabi vse od Aristotela.²⁵ Thomas Hobbes zagovarja idejo družbene pogodbe, ki predstavlja osnovo za nastanek civilne družbe. (Krajcar, 2003:7,8)

V stotih letih od 1750 do 1850 so idejo civilne družbe razvili mnogi evropski misleci, ki so z izrazom civilna družba skorajda brez izjeme označevali tip političnega združenja, ki svoje člane podreja vplivu svojih zakonov in s tem zagotavlja mirno ureditev ter dobro vlado. (Krajcar, 2003: 8)

Biti član civilne družbe je pomenilo biti državljani, član države, ki je prisiljen ravnati v skladu z njenimi zakoni. Šele druga polovica osemnajstega stoletja je prinesla razkroj tega pojma. Keane poudarja, da bi lahko med leti 1750 in 1850 opredelili štiri faze razlikovanja med civilno družbo in državo, v katerih pride do pluralizacije pojma *societas*

---

²² Zgodovinsko gledano je mogoče civilno družbo v novoveški politični sestavi spremljati skozi tri različne oblike: kot nerazločevano od države, kot ločeno, a povezano z državo, in kot ločeno od države in uperjeno proti njej (Jalušič, 2001: 175)

²³ Cicero prevede termin tudi kot *communitas civilis* (Riedel, 1991: 42)

²⁴ Bibič, A. Civilno društvo i politički pluralizam, Ljubljana 1990, str. 26

²⁵ Machiavelli je edini avtor, ki pojma civilna družba ne uporablja. Namesto tega se v njegovih tekstih pojavlja izraz civilno življenje (Riedel, 1991:52)

civilis. Prva faza predstavlja razkroj klasičnega pojma civilne družbe, kjer se poudarja nasprotje med *société naturelle* in *société politique*, torej področjem ekonomskih razmerij in območjem političnega. V drugi fazi pride do ideje družbene enakosti, državljanskih svoboščin in omejene ustavne vlade. Civilna družba se začne postavljati nasproti državi. Med tretjo fazo se protietatistični naboj razlikovanja med civilno družbo in državo omili. Še vedno obstaja razlikovanje, vendar je vera v svobodo in samostojno civilno družbo odstopila prostor suvereni dejavnosti države. Država mora izvajati nadzor, saj je za svobodno civilno družbo veljalo, da sama sebe omejuje in povzroča konflikte. Zadnja faza predstavlja nekakšno obrambo pred tretjo fazo. Izraža bojazen, da bodo regulativne oblike državne oblasti zadušile civilno družbo. Zato izpostavlja pomen varovanja pluralistične, samoorganizirajoče se civilne družbe. (Keane, 1990: 16-18).

Za nastanek modernega razlikovanja med civilno družbo in državo je zelo pomemben prispevek škotske socialne filozofije, predvsem Adama Fergusona. Prispevek Adama Smitha je pomemben predvsem zaradi njegove ideje liberalno zasnovane politične ekonomije. Smith je poudarjal avtonomnost ekonomske nasproti politični sferi, ob tem pa civilno družbo imenoval kot »trgovsko družbo«. Jean Jacques Rousseau meni, da ima civilna družba predvsem negativne posledice, saj spreminja ljudi v gospodarje in sužnje, Thomas Paine pa svoje poglede na civilno družbo izraža v odsevu ameriške revolucije in njenih iznajdb: deklaracije naravnih pravic človeka; suverenosti ljudstva kot temeljnega ustavnega načela; pravice nasprotovanja nezakoniti vladi; vzpostavitve republikanske politične strukture.

G. W. F. Hegel je premaknil poudarek od civilne družbe na politično državo kot »dejanskost konkretne svobode«²⁶. Alexis de Tocqueville je menil, da lahko ljudje postanejo civilizirani samo v primeru, če se med njimi razvije večšina povezovanja

---

²⁶ Za razliko od Paina Hegel civilne družbe ne pojmuje kot naravno stanje svobode, temveč kot zgodovinsko nastalo sfero nravnosti (Sittlichkeit), umeščeno med preprosti svet patriarhalnega gospodinjstva in univerzalno državo. (Krajcar, 2003: 11)

(asociiranja). Za razliko od Hegla Tocqueville nasprotuje državi, ki vlada civilni družbi v imenu občega interesa. Po njegovem mnenju vodijo takšni argumenti v obrambo države v nove vrste despotizem, ki ga izvoli ljudstvo. Med marksisti je največji prispevek pripisati Marksu, omeniti velja še Gramscija, ki je državo v ožjem smislu enačil s »politično družbo«, z obema pa razumel aparat prisiljevanja, funkcijo neposrednega gospostva, dominacije. Njegova je formula *država = politična družba + civilna družba*, hegemonija torej, obdana z oklepom prisile.

Na začetku tretjega tisočletja govorimo o ponovnem rojstvu civilne družbe in po mnenju Vlaste Jalušič se pojavijo številni razlogi za ponovno odkritje civilne družbe in veliko popularizacijo. Teoretiki so jo začeli uporabljati kot politično, normativno in analitično kategorijo v proučevanju družbenih sprememb, predvsem demokratizacije. (Jalušič v Fink-Hafner 2001:17 in 291-293)²⁷

Podobno je o razlogih za ponovno odkritje pojma civilna družba napisala Catherine A. Fitzpatrick, ki meni, da so pred tridesetimi leti vzhodnoevropski disidenti ponovno izumili izraz civilna družba, s katerim so označili opozicijo zatiralnemu komunističnemu sistemu in ustvarili alternativni prostor za državljane, ki so izvajali pritisk za svobodo, človekove pravice in tržno ekonomijo. Danes je področje brez dvoma boljše, zahvaljujoč se gibanju civilne družbe in njihovim reformam vlad. Celo tam, kjer težave vladanja ostajajo, lahko civilna družba v zadnjih letih zabeleži mnogo dosežkov. (Fitzpatrick, 2003:1)

---

²⁷ "Konsolidirana demokracija" zaobsega tudi delujočo in kritično civilno družbo in z njo povezano kritično maso 'civilne' ali državljanske 'kulture' (Merkel 1997, 124), skratka tudi nestransarske in nevladne mehanizme vpliva na oblast. Ta mnogovrstna in pogosto protislovna pripisana ji vloga, ki seveda ni nič novega, postavlja 'civilno družbo' kot fenomen v položaj potencialnega objekta številnih interpretacij, aspiracij pa tudi manipulacij. Kljub temu da štejejo "razvito civilno družbo" med pomembne elemente demokratizacije, je treba poudariti, da zgolj kvantitativno, formalno in institucionalno "urejena" civilna družba v obliki nevladnih organizacij sama po sebi ne more predstavljati "garanta demokracije", čeprav je lahko znak aktivnega "nevladnega sektorja", ki omogoča "zdravo ravnotežje"; NVO-izacija civilne družbe še ne pomeni tudi aktivne in demokratične državljanske družbe. Tudi tovrstna civilna družba lahko - brez nekaterih drugih mehanizmov kritične javnosti - pomeni nasprotno: odpiranje prostora za nedemokratične fundamentalistične in lokalno samozaprte iniciative, ki so podkrepjene z nacionalizmi, šovinizmi in rasizmi ter lahko vzpodbudijo tudi nasilne "rešitve". (Jalušič v Fink-Hafner, 2001: 291-293)

Pribac omenja, da je nacionalna civilna družba pojem, ki je v 19. in prvi polovici 20. stoletja še imel svoj smisel, ob izteku 20. stoletja pa je postal močno vprašljiv, saj je nabor ukrepov, ki jih ima na voljo politična oblast za uravnavanje teh tokov, skromen, njihovo upravičenje pa hitro trči ob zahtevo po spoštovanju človekovih pravic. Številne civilne asociacije danes že ob svojem nastanku z vključitvijo v mednarodna združenja privzamejo transnacionalno naravo. (Pribac, 2003:34)

Civilna družba v osemdesetih v Ljubljani

Kot ugotavlja Igor Lukšič, se je civilna družba na Slovenskem razvijala bolj ali manj na podeželju v konfliktu z dominantno idejo katolicizma. Razvoj civilne družbe je bil zato vzporeden procesu sekularizacije. Od leta 1945 se je odvijala pospešena industrializacija in z njo sekularizacija. Vzpostavljali so se vse močnejši pogoji za individualizacijo, ki je bila politično nezaželena in preganjana, v najbolj izstopajočih primerih celo eksemplarično preganjana in kaznovana. V času socializma je civilna družba bistveno razširila pogoje za svoj polnejši razvoj, vendar ji še ni uspelo prebiti predvojnih korporativnih struktur. V postsocializmu se uveljavlja zmotna teza, da civilne družbe pod socializmom ni bilo zaradi politike komunistične partije. Dejansko je šlo za to, da socializmu ni uspevalo v celoti razgraditi predmoderne družbene strukture in vzpostaviti razmer, v katerih bi bila svoboda posameznika pogoj za svobodo vseh. Ta neuspeh socializma se je prenesel v postsocializem, kjer se dogaja, da ravno še nerazgrajeno kriči v nebo, da je edini prostor svobode in zato pravi glasnik civilne družbe ali celo nove civilne družbe. (Lukšič, 1999:110)

Gantar in Mastnak pa za Slovenijo v osemdesetih zadnjega stoletja prejšnjega tisočletja menita, da je mogoče - tako kot za velik del vzhodne Evrope - trditi, da je imel v njej diskurz civilne družbe znaten mobilizacijski in transformacijski potencial in da je hkrati "deloval v praksi". Izražanje v kategorijah civilne družbe je predstavljalo in še vedno predstavlja locus političnih bojev - na eni strani za politični vpliv in družbeno moč, na drugi strani za zgodovinsko interpretacijo in pomen izpeljanih političnih aktivnosti konec

osemdesetih in v začetku devetdesetih ter dejanj po pridobitvi mednarodno priznane državnosti. V Sloveniji je bila civilna družba odkrita leta 1983 na seminarju »Kaj je alternativa?«²⁸, ki ga je organizirala ljubljanska alternativna scena. Odkrit je bil pojem, ki si je uspel prisvojiti izkušnjo neodvisnih družbenih aktivnosti, katerih začetki segajo v drugo polovico 70-ih let, hkrati pa je označeval avtonomno družbeno delovanje v prihodnosti. Nova družbena gibanja se je razumelo kot glavne akterje konstituiranja civilne družbe. (Gantar in Mastnak, 1988; Mastnak, 1991:374-375)

Adam in Podmenikova sta poskušala v najbolj grobih obrisih orisati 'model' socialistične civilne družbe v jugoslovanskih razmerah. 'Model' mora biti minimalističen, realen in reformatorski, kajti koncepti 'velikih skokov', ki le povečujejo (samoupravno) birokracijo, nam ne morejo biti za vzor. Ali z drugimi besedami: civilne družbe ne moremo ('od zgoraj') predpisati, kot tudi ne ustvariti iz nič. Z 'modeliranjem' in beleženjem sociološkega scenarija lahko začnemo tam, kjer se v rudimentarni obliki kažejo njeni nastavki in kjer je mogoče zaznati njeno 'pulziranje'. Iskanje mora iti v smer treh temeljnih pogojev za obstoj civilne družbe, ki so: politični pluralizem, neodvisne sfere javnosti in pravna država. S političnim pluralizem si ne predstavljamo večstrankarskega sistema tako kot nekateri politiki in partijski ideologi. Le-ti vsako razpravo o političnem

---

²⁸ Prireditve je bila 4. 11. in 5. 11. 1983 v Mladinskem centru Zgornja Šiška, organizirala pa sta jo ŠKUC – Forum in Radio Študent ob podpori RK ZSMS.

Simpoziji del prireditve »Vloga in območje razlike v materialistični teoriji« je obsegal naslednje problemske sklope, z referati ali v diskusiji pa so sodelovali:

1. tema: Vprašanje socializacije - a) šolstvo, b) alternativne oblike socializacije: Bojan Dekleva, Gabi Čačinovič, Vito Flaker, Ljubo Raičević, Diana Sivec, Bogdan Lipovšek, Janko Zlodre, Janez Šušteršič, Jože Vogrinc.
2. tema: Socializem, socialistična ideologija: Igor Bavčar, Frane Adam, Tomaž Mastnak, Slavoj Žižek, Rado Riha, Darko Štrajn, Marcel Štefančič, Ervin Hladnik, Igor Žagar, Iztok Saksida, Miha Kovač, Silva Mežnarič, Rastko Močnik.
3. tema: Kritičnost množične kulture in kritika množične kulture: Lev Kreft, Bojan Kavčič, Aleš Erjavec, Matjaž Hanžek, Peter Mlakar, Janez Strehovec, Matjaž Potrč, Dušan Mandič, Igor Vidmar.

Glasbeni in video program: ALU, Laibach, FV.

Koncerti: U.B.R., Stres, D.A., Odpadki civilizacije, Marcus 5, Borghesia.

Razstava: Dušan Mandič, FV, Laibach, Siniša Lopojda, Jane Štravs.

Promocija ŠKUC-FORUMovega glasila VIKS.

Dušan Mandič je v intervjuju za Mladino, št. 45, 22. 12.1983, pojasnil, da če ne bi bilo simpozija, kjer se je med drugim govorilo o množični kulturi, bi bil množični kulturi vstop v dvorano mladinskega centra onemogočen, in to tistemu robnemu delu množične kulture, ki s svojim delovanjem najbolj radikalno kritizira samo množično kulturo. (Punk pod Slovenci, 1985:409, 410)

pluralizmu že vnaprej diskreditirajo kot zahtevo po uveljavitvi različnih strank, kar se interpretira kot rušenje sistema, in diskusije je s tem konec. Politični pluralizem naj bi v prvi vrsti pomenil možnost političnega izražanja in delovanja v okviru (vsaj relativno) neodvisne Socialistične zveze. Socialistična zveza bi morala biti mesto, kjer bi prihajalo do soočanja različnih mnenj in predlogov v zvezi z relevantnimi družbenimi zadevami (Adam in Podmenik, 1985:13–28).

Civilna družba je izgubila moč v trenutku, ko ni bilo več potrebe in prave možnosti, da bi se srečevali in soočali z nasprotniki in nasprotovanji zunaj sebe. 'Kje je zdaj civilna družba?' pa postaja vse bolj že nostalgichen vzdih. Civilna družba, osveščena in z možatostjo nastopanja, je bila tista, ki je formulirala razpoloženje naroda. Notranje konfrontacije civilne družbe ob nacionalni problematiki ni bilo. (Zlobec, 2004:14). Prav na tej enotnosti pa so še dalje jahale številne iniciative 'civilne družbe', ki so diskurzvino monopolizirale 'etično' dediščino osemdesetih in ki predstavljajo tisto, kar je T. Mastnak v osemdesetih poimenoval 'totalitarizem od spodaj'. (Mastnak, 1992:145)

Večina avtorjev, ki danes razpravljajo o nastanku civilne družbe v Sloveniji, navaja Mladino²⁹ kot medij, ki je odprl vrata civilni družbi v Sloveniji, kar gre verjetno pripisati med drugim tudi dejstvu, da je Mladina kot tiskani medij dostopna v arhivih za proučevanje, večina radijskega gradiva pa je izpuhtela v eter. »Blowing in the wind«, bi rekel Bob Dylan. Natančnejši kronološki pogled pokaže, da je Mladina zares odprla vrata civilni družbi, ampak to je storila potem, ko so Radio Študent, Problemi in ŠKUC že dodobra dvignili prag sprejemljivega (s)poročanja za oblast. Ni zanemarljiv niti podatek, da je Mladina na široko odprla vrata civilnodružbenim pobudam in razmišljanjem

---

²⁹ »Samo politično nepismenim je lahko ušlo izpred oči dejstvo, da so nosilni ideologi liberalizma na slovenskem najprej - ponekod celo podlo, kot so to bili primeri v Mladininem Rolanju po sceni ali nepodpisanih tekstih Mladininega uredništva - morali »obračunati« z novimi družbenimi gibanji in civilno družbo, kar je še posebej prišlo do izraza ob prvih demokratičnih volitvah, ko so ostanki novih družbenih gibanj nastopili z 'Neodvisno listo novih družbenih dibanj'. Šele ta vrsta čistke na 'sceni osemdesetih' in proizvajanje pravovernih liberalov je krčila pot: najprej za liberalizem, nato pa prek nekaterih omenjenih vmesnih stopenj tudi za kapitalizem. Še več, omogočila je odstranitev nezaželenih/odvečnih 'levičarjev', 'političnih ne-realistov' (opomba 4) ter obenem ritensko posvojitve celotne zgodovine osemdesetih in redefinicijo le-teh kot zgodovine liberalcev in liberalizma. (Kuzmanič, 2003:8)

predvsem po tem, ko se je tja preselil del ekipe z Radia Študent³⁰, ki se je izuril v komuniciranju z oblastjo in argumentiranju svojih stališč. V tem pogledu je Radio Študent dejansko predstavljal obliko »varnostnega mehanizma« za izvajanje pritiska na politiko, predvsem na partijo na vseh ravneh organiziranosti, na državne institucije in njene predstavnike. Ne glede na osamljenost in omejen doseg³¹ je bil medijski pritisk tudi tako velik, da so se nosilci politik, predvsem Zveza komunistov Slovenije, preoblikovali do vprašanj mladinske množične kulture in ustvarjalnosti.

Največja zasluga Radia Študent je, da se je kot del establišmenta, kar je bil po svoji pravnoformalni obliki, postavil na stran in v bran idej ter pobud, ki so prav ta establišment kritizirale in ga silovito napadale. Avtorjem je ponudil ustrezno okolje za artikulacijo misli, ki so jih potem, ko je RŠ že pomagal zrahljati nadzor, ponovili še v Mladini pred večjim avditorijem, ki se je nahajal na ozemlju cele države.

ZAKAJ OSEMDESETA?

Velik ugled, ki ga civilna družba uživa v postsocialističnih deželah danes, je posledica velikega simbolnega kapitala, ki si ga je ta ustvarila s svojimi zaslugami pri rušenju socializma. Sklicevanje na civilno družbo je dojeta kot vir družbene moči, vanjo so položena upanja o pravično urejeni družbi. Izjemnost delovanja civilne družbe v zadnjem desetletju obstoja družb realnega socializma se je tudi po opravljeni tranziciji in delimitaciji države ohranila v družbeni zavesti kot normativna paradigma delovanja

---

³⁰ Najprej so se pričeli sredi osemdesetih sodelavci Radia Študent pojavljati v Mladini kot avtorji tematskih prilog (Jože Vogrinc, Ervin Hladnik Milahrčič, Igor Vidmar, Marjan Ogrinc), potem je leta 1984 postal glavni urednik Mladine Uroš Mahkovec, nekoliko pozneje odgovorni urednik Miha Kovač, 1986 se jima je pridružil kot novinar tudi Ervin Hladnik-Milharčič.

³¹ Kakorkoli se je Radio Študent skliceval na svojo nacionalnost in s tem nadregionalnost (300 W UKV oddajnik z ljubljanskega gradu je s frekvencama 89,3 in 104,4 Mhz pokrival le območje ljubljanske kotline; srednji val 1242 KHz pa je komajda segel ven iz študentskega naselja), je njegov program lahko poslušala komaj desetina prebivalcev Slovenije³¹, medtem ko je imela Mladina v tistih časih kar 70.000 naklade, ker so jo prejeli vsi člani ZSMS brezplačno. Član ZSMS pa je po tedanjem statutu avtomatično, brez preverjanja volje do članstva, postal vsak državljan SFRJ v Sloveniji, ko je dopolnil 15 let.

civilne družbe v normalnem stanju, tj. kot sklop največkrat netematiziranih podmen o naravi civilne družbe. (Pribac, 2003:27)

Po mnenju I. Lukšiča je diskusija o civilni družbi doživela pravo širino in velika razsežja sredi osemdesetih let, ko je postala sinonim za opozicijo okosteneli samoupravni strukturi in socializmu. »Pojem civilne družbe se je tako uporabljal kot sinonim za prostor svobode pod socializmom, kot teoretsko in praktično mesto opozicije režimu, kot krovni pojem za nova družbena gibanja ali kot inspiracija za premislek teorije samoupravljanja (Bibič, 1990). Pojem je postopno sprejela v svoj žargon tudi ZK in mu tako vsaj delno odvzela opozicijski naboj. Bolj ko so se bližale volitve, bolj se je s civilno družbo identificirala grupacija političnih zvez v okrilju DEMOS, hkrati pa je pojem civilne družbe dobil sinonimno rabo v političnem pluralizmu in demokraciji.« (Lukšič, 1999:110)

Po mnenju T. Kuzmaniča je pri določanju razlogov, ki so botrovali sunkovitemu pojavu liberalizma na slovenskem, na prvem mestu potrebno omeniti samo atmosfero 80-ih. Ta je sicer bila implicitno dojeta kot 'liberalna'³², pri čemer kaže opozoriti, da ta trditev velja kvečjemu za zunanji pogled. Predvsem torej za tiste opazovalce dogodkov (ne pa za same akterje!), ki so bili ujetniki samoupravne govorice in ki se jim je samoupravni očitek 'liberalizma' pravzaprav nakazoval kot pravšnja oznaka za to, kar se je dogajalo pred njihovimi očmi. Oznaka 'liberalizem' je najbolj ustrezala tistemu, kar se je dogajalo v njihovih od samoupravljanja bežečih mislih. Nemara najpomembnejša zadeva v zvezi s tem je po njegovem mnenju naslednja: osrednji poraženci (neo)konzervativne postsocialistične revolucionarne ujme niso bili ne »socialisti« ne ZKS in ne združnolistovci, kot je to danes povsem transparentno (slednji so celo bolj ali manj v vladajočih položajih in koalicijah, torej tudi na oblasti). »Glavni poraženci tukajšnjega

---

³² Kot čas liberalizma nekateri opredeljujejo že konec 60-ih let, začetek 70-ih let, kot je v pogovoru ob 11- letnici RŠ ocenil Lenart Šetinc. »Tokrat, ker je bil to čas liberalizma, ni bilo nobenih posebnih težav okrog ustanovitve, ker je bilo to v konceptu takratne, bi rekel naše, politične orientacije. No, ko pa je postaja nastala, je pa ni bilo mogoče več ukiniti. Vpliv na RŠ se je vršil v prvi vrsti skozi skupnost študentov ali pa na skupščini in izvršnem odboru skupnosti študentov. (Šetinc, magnetogram, str. 8 - 10)

neokonzervativizma in postkonzervativnega rajanja so bili tisti, ki so jih imenovali »alternativci«, se pravi pripadniki nekdanjih NDG in t.i. civilne družbe.« (Kuzmanič, 2002:5-8)

»Pa še nekaj je treba pristaviti: tisti, ki so izpeljali odstrel »ndgjevcev« in »civilnodružbovcev«, niso bili ne »združnolistovci« in ne »demosovci«: oboji so kvečjemu asistirali in po potrebi pristavili svoje piskrčke. To skrajno umazano delo so brez napake in profesionalno izpeljali predvsem ldsovci na čelu s cinično trojico Žižek-Golobič-Drnovšek. Pa še nekaj je treba pristaviti: slovenska ali – bolje - »Janezova pomlad« je lahko samo napak dojeta, kolikor jo v svojih glavah zapopadete zgolj kot pomlad Janeza Janše. Dejanska neokonzervativna zmagovalca na Slovenskem sta bila dva Janeza. To sta bila Drnovšek in Janša. Zaenkrat je prvi bistveno bolj »unovčil« svojo zmago kot drugi, toda drugi je ravnokar na pohodu. Oba je sicer mogoče (in tudi potrebno) zapopasti kot eno, vendar pa zadevo zadenemo šele, ko in če to Eno zagrabimo kot Eno z dvema obrazoma. Skratka, Janša in Drnovšek sta dva obraza enega in istega postsocialističnega (ta Janus ali njuna sinteza/resnica je seveda Kučan, a o tej prezahtevni temi »svete trojice« na tem mestu ne morem govoriti), in sicer tistega, kar imenujem janšizem. V kontekstu tega uvodnika in besedila, ki sledi, uporabljam za prvo, imenujmo jo intelektualno vertikalno Drnovšek-Golobič-Žižek, tudi oznako postkonzervativizem, za drugo (»janševsko«) pa neokonzervativizem.« (Kuzmanič, 2002:8)

Atmosfera in energijo tistega časa je nabolje ubesedil prav punk, vseeno pa je v veliki meri ostala uskladiščena in se sprostila nekaj let pozneje v Odboru za človekove pravice, na Roški, na Kongresnem trgu ter omogočila korenite družbene spremembe. Ampak zakaj zdaj tako različni pogledi in ocene tistega časa?

Dejstvo, da so bili sedanji razpravljavci v tistem času bolj ali manj dejavno udeleženi v zatonu ideje in prakse koncepta socialističnega samoupravljanja (ali, kot so ga imenovali nekateri avtorji, samoupravnega socializma), gotovo vpliva na ton diskusij. Na različnih

koncertih in shodih, skozi dejavnosti, ki so domovale v kletih ljubljanskega študentskega naselja, so se dogajale prve učne ure političnega pluralizma in demokracije, ki jim je bila tedanja oblast prisiljena prisluhniti tudi zaradi medija, kot je bil tedaj Radio Študent. Vse to pomaga razumeti tako nasprotujoče si teze, kot je na eni strani na primer ta, da so za prehod Slovenije iz monističnega sistema v pluralistični odločilnega pomena prav civilna družba in nova družbena gibanja kot njen konstitutivni element,³³ na drugi strani pa teza, da je bila »civilna družba sicer začetnica prizadevanj za prehod iz monističnega v pluralistični politični sistem, vendar pri tem ni bila poglavitni akter, saj je oblast s svojimi dejanji omogočila in institucionalizirala pogoje za takšen prehod«. (Krajcar, 2003:60).

Tomaž Mastnak je o izkušnji, povezani z nastajanjem civilne družbe v prvi polovici 80. let na Slovenskem, napisal, da je bila prva represija proti punku, tisti mladinski subkulturi, ki je postala kristalizacijska točka konstituirajoče se civilne družbe. »Represija je bila sprva državna represija: policijsko nasilje in nadzorovanje, kazenskopравни pregoni in klevetniške kampanje v (kakopak oblastniških) medijih. Ko je to državno nasilje spodletelo, se je vzorec represije spremenil. Država se je umaknila in prepustila posel civilni družbi. Če se spomnimo Marxove metafore o državi kot koncentriranem nasilju družbe, lahko rečemo, da je bilo to nasilje dekoncentrirano, razpršeno in vrnjeno družbi. Spopad med civilno družbo in državo se je premestil in prestrukturiral v spopad med demokratično in nedemokratično civilno družbo. Civilna družba je vzela represivno akcijo v svoje roke in začela obračunavati z lastnimi demokratičnimi potenciali. Represija se je usmerila proti družbenim prostorom drugačnosti: brisala je družbene prostore drugačnosti in drugačnost iz družbenega prostora«. (Mastnak, 1992:143).

Kar najprej sproža razhajanje, je po Tomažu Mastnaku vprašanje, kdaj in kje je bila civilna družba ponovno odkrita oziroma rojena. Odgovori so ponavadi odvisni od avtorjeve raziskovalne politike in znanja. Tako se za prvenstvo potegujejo Čehi in Poljaki,

---

³³ Tezo v glavnem zagovarjajo takratni akterji novih družbenih gibanj.

v razpravo je praviloma pritegnjena Madžarska, redkokdaj Sovjetska zveza in Vzhodna Nemčija, povsem izjemoma Jugoslavija, Bolgarija, Romunija. Odgovora, ki ju najpogosteje srečamo, sta, da so civilno družbo iznašli v drugi polovici 70-ih na Poljskem, zasluge za to pritičejo Jaceku Kuronu in Adamu Michniku, ki jima je filozofska izhodišča pripravil Leszek Kolakowski na začetku desetletja; drugi odgovor je, da so jo iznašli na Češkem v krogu podpisnikov listine 77, ko se je Václav Benda predobro pripravil na sestanek »možganskega trusta« listine in artikuliral zamisel o »paralelnem polislu«, njegov soimenjak Havel pa nekoliko pozneje tematiziral »moč brezmočnih« (Mastnak, 1992:20)

V osemdesetih so bili v Ljubljani eden za drugim zaprti vsi prostori, v katerih so se zbirali protagonisti mladinskih subkultur in širše alternativne scene, da bi producirali in/ali uživali svojo kulturo in živeli svoje življenje. Ko so se zatekli v gostinske lokale, so jim vanje na različne načine oteževali dostop, strežno osebje jih ni hotelo streči, metali so jih ven³⁴. »Če to ni pomagalo, so lokale zapirali, jih prenavljali in spreminjali njihovo namembnost. Odvzem alternativnih prostorov in umik v gostinske lokale je alternativno populacijo prisilno segmentiral, fragmentiral in »nomadiziral«. Ko se je morala potem umikati tudi iz teh in iskati vedno nove zasilne rešitve, se je fragmentacija nadaljevala, z njo pa tudi demoralizacija. Tako razlaščeno in razkropljeno populacijo je bilo seveda lažje nadzorovati, obvladovati, obračunavati z njenimi posameznimi deli, jo premeščati po družbenem prostoru in nazadnje izločati iz njega. Skrajno so se zmanjšale tudi možnosti priložnostnega zbiranja, zlasti na koncertih, a tudi drugih javnih prireditvah, ter možnosti javnega nastopanja. Mestne oblasti so zagrizeno in dosledno brisale vse sledi alternativne populacije v mestnem prostoru: grafiti so bili vedno znova prepleškani, celo po vseh predpisih nalepljeni »alter« plakati prelepljeni, obvestila, postavljena na ogled na črno, pa potrgana (kar ni bilo pravilo za druga neavtorizirana obvestila). Tako kot fizična

---

³⁴ Disco Študent je bil zaprt leta 1983, kmalu potem, ko je v njem s programom pričel disco FV. Ta se je preselil v prostore Mladinskega doma Zgornja Šiška, ki so ga po dobrem letu (1985) prav tako zaprli. V tovarni Krka v Novem mestu je deloval mladinski klub, ki so ga ustanovili na pobudo tamkajšnje ZSMS in tovarne, ko pa so postale dejavnosti punkovske obarvane, so vodjo kluba odpustili. V Medexu, ki so ga punkerji preimenovali v Johny Rotten Square, lokalu na današnjem Plečnikovem trgu pod »Šubičko«, punkerjem niso stregli, strežno osebje je preprosto poklicalo policijo in zahtevalo, naj punkerji zapustijo lokal. Več o tem Tomc, 1984: 9-28

prisotnost alternativne populacije se je iz mestnega prostora brisala tudi njena simbolna prisotnost. (Mastnak, 1992:143,144)

Dolgcajt - četrto stoletje pozneje

Pankrti so bili edini punkovski bend, ki je v desetih letih obstoja kolikor toliko normalno deloval. V tem času so posneli pet velikih studijskih plošč, eno malo in eno dvojno malo ploščo (Namesto tebe – Gospodar) ter eno veliko ploščo v živo (Svoboda 82). Izmed vseh punkovskih bendov so največ nastopali: doma v glavnem s posredovanjem lokalnih ZSMS organizacij, po tedanji širši domovini jih je z vlaki drugega razreda največkrat prevažal menedžer za Jugoslavijo Berislav Janković, v tujino - v Italijo, Avstrijo, Nemčijo, na Švedsko in Poljsko - pa so jih vabili predvsem znanci in prijatelji. Zaradi nerazvite glasbene scene si nekateri drugi kakovostni punk bendi, kot so na primer Lublanski psi, Kuzle, O'kult, Via ofenziva in kasneje Niet, niso uspeli izboriti podobnega položaja. Če so slednji nehali delovati zaradi ignorance, so bili Pankrti v nekem smislu "žrtve" uspeha. V majhnem slovenskem prostoru je po desetih letih zmanjkalo pravih motivov za dokazovanje, hkrati pa so bili premalo ambiciozni, da bi se resneje pomerili v svetu. Da ne bi avanture enkratnega zvedli na karikaturu vsakdanjega, so se v trenutku, ko ni bilo več pravega občutka, tudi dokončno razšli. Skupina, ki jo je navdihovalo upiranje oblasti ³⁵in vsem njenim strukturam, je ostala brez nasprotnika v trenutku, ko jo je na prireditve ob dnevu mladosti vabila ZSMS, ki so jo na začetku svoje kariere energično pljuvali. Prav nasprotovanje oblasti pa je dajalo tisti pravi smisel in občutek, da se nekaj dogaja, da je usoda v »naših« rokah. Zadnji koncert z naslovom Zadnji pogo so Pankrti imeli v četrtek, 10. decembra 1987, v dvorani Tivoli. S prizorišča so odšli kot uveljavljena glasbena skupina, ki so jo vabili na prireditve v organizaciji Zveze socialistične mladine, kar je pomenilo, da so izgubili razlog za vsesplošno upiranje oblasti in vsem njenim strukturam.

---

³⁵ Nekaj družbenokritičnih besedil skupine Pankrti, kot so na primer Gospodar, Jest sm na liniji, Lublana je bulana, Totalna revolucija, Vodja in Bandiera Rosa je na strani <http://www.spletomat.com/kazalo/pankrti>, več besedil, vključno z Anarhistom pa na strani <http://members.tripod.com/pankrti/besedila/menuslo.html>.

Kakorkoli že, četrto stoletje po izidu Dolgcajta je jasno, da gre več kot le za en vinilni izdelek, ki so ga prvi dan prodali več kot tisoč izvodov. Izid albuma Pankrtov z naslovom Dolgcajt je po mnenju večine akterjev iz tedanjega časa ključen za nadaljnje sproščanje nakopičene jeze in energije. Uroš Škerl je v članku Oj, oj, oj, preboj³⁶ analitično prikazal okoliščine izida, zato članek v celoti podajam med pričevanji. Škerl povzema, da so bila osemdeseta burno obdobje, četudi je Slovenija uspela prestopiti iz enega v drug sistem brez brutalnega vojnega nasilja, ki je izbruhnilo v drugih republikah bivše Jugoslavije. Tonči Kuzmanič za ta čas pravi, »da gre za obdobje delovanja, predvsem političnega in socialnega (osemdeseta)«, in nadaljuje: »Šele v trenutku, ko je demokracija postala izdelek slovenske (podobno je bilo drugod v postsocialističnih deželah) domače pameti, ko je bila zamrznjena v domačijskem strdku, ki se je imenoval slovenska država ('moja dežela'), so bila nova družbena gibanja in civilna družba, ki jim je šlo za demokracijo, politično enakost, za civilno družbo in državo državljanov in državljanek, dobesedno in v prenesenem pomenu postavljena v oklepaj. Postali so 'zmrzlina', kot bi rekli Čehi sladoledu, s katero so se veeliiki duhovi slovenske domačnosti naslajali, ko se je bilo treba sklicevati na 'njihovo lastno slavno preteklost' v osemdesetih. Na Slovenskem v osemdesetih in na prehodu v devetdeseta nista obstajali zgolj dve »politični« poziciji/drži (prostor ni bil binaren, dualen, dvopolen, kot so to hoteli Bučarji, Žižki in podobni), pač pa vsaj štiri. Prvič, tu je bila pozicija (samoupravnega) socializma (ZKS, pozneje združnostovstvo), ki je bila kritizirana s treh različnih opozicijskih instanc; drugič, obstajala je kritika socialistične pozicije z opozicijske instance levice, postmarskizma, libertarizma ... (NDG in tako imenovana civilna družba); tretjič, tu je bila kritika socializma s pozicije (desnega) liberalizma ali postkonzervativizma (poznejši ldsovc); in četrtič, obstajala je tudi kritika socializma s pozicije neokonzervativizma (demosovci, podprti z RKC in novorevijaškimi razumniki)«. (Kuzmanič, 1999:117-119)

---

³⁶ Škerl, 2005:12

In gre za obdobje, v katerem je policija vključevala vse, kot bi rekel Michael Foucault. Policija nastopa kot administracija, ki skupaj s sodiščem, vojsko in zakladnico načeluje državi. Res je. Vendar v resnici obsega vse drugo. Turquet pravi: »Razrašča se v vse človeške pogoje, v vse, kar ljudje delajo in česar se lotijo. Njeno polje zajema sodstvo, finance in vojsko.« (Negri in Hardt, 2002:31).

RADIO ŠTUDENT³⁷

In kaj je bilo takrat na Radiu Študent takšnega, da mu je profesor Bibič priznal pionirsko vlogo v procesih demokratične transformacije?³⁸ (Bibič, 1997:97). Idejnopolične ocene stanja na univerzi iz tistega časa, še predvsem ocene stanja med študenti, posebej na Radiu Študent, v Tribuni in ŠKUC-u so navajale, da gre za nekakšen levi odklon, za vprašljive idejne pozicije, kjer prihaja do političnih ekscesov.³⁹

---

³⁷ Radio Študent ima ključno vlogo pri oblikovanju alternativne scene. Imel je prefinjen občutek za ostale medije; ob njem so delovali tudi drugi alternativni mediji: plakati bilteni, kasete, plošče, grafiti idr. (Mastnak, 1991:378). Radio Študent že od pričetka delovanja pred dobrimi tremi desetletji promovira temeljne civilnodružbene vrednote, kot so dosledno uveljavljanje človekovih pravic, strpnost in spoštovanje različnosti, in spodbuja urban način življenja. Promoviranje teh vrednot poteka na dveh ravneh: na vzgojni, skozi program (kjer gre spet za dvojnost izobraževanja poslušalstva in avtorjev), in na praktični, ko RŠ s svojo drugačnostjo družbi ponuja ogledalo, v katerem lahko le-ta sproti preverja, v kolikšni meri je proklamirane vrednote pripravljena dejansko uveljavljati. <http://www.radiostudent.si/topic.php?topic=8>

Študentsko gibanje je imelo do takrat obstoječih medijev (časopisov, TV, radia) preprost odnos: zavračanje. Zateklo se je k underground kulturni produkciji, zlasti časopisov, letakov, pamfletov. Hkrati pa je bila medijsko posredovana, tržna popularna kultura (rock, filmi, stripi) vzvod komercializacije te kulture v 70-ih letih. Njeni porabniki so vendarle v veliki meri ohranili in razvijali odnos do sveta, za katerega je »zasebno« postalo locus političnega, njihova pozornost pa je veljala razvijanju medijev, ki so ohranjali kritično držo v sferi popularne kulture; najboljši domači zgled za to je nemara Radio Študent, ki je ves čas »opozicijsko« kulturno držo na prehodu v 80 leta razvil v radikalno, reflektirano teoretsko in politično držo. (Jože Vogrinc, 2002) http://www.mirovni-institut.si/slo_html/dogodki/dpu605.htm

³⁸ Skupno delovanje novih družbenih gibanj, alternativnih kulturnih iniciativ, ZSMS in kroga družboslovcev ter filozofov je odigralo pionirsko vlogo v procesih demokratične transformacije ter vplivalo na demokratizacijo medijev in javnega mnenja, hkrati pa tudi na kulturno in reformatorsko politiko, ki je bila deležna spodbud in podpore, a hkrati tudi kritike, vendar predvsem v prvi polovici 80-ih let. (Bibič, 1997: 97)

³⁹ »... to so posamezniki, ki večinoma v pripitem stanju ali kakorkoli neorganizirano samostojno nastopajo; so pa pretežno ljudje brez kakega družbenega ugleda in tudi brez vsakih možnosti, da bi pridobivali somišljenike za svoje politično prepričanje. To na eni strani. Na drugi strani pa mislim, da bi morali biti zelo previdni, kadar ocenjujemo nekoga s takim oboležjem, kajti vsaka kritika nepravilnosti, težav, ki se pojavljajo v naši družbi, še ne more imeti prizvoka sovražnega delovanja.« (Ertl, 1982, magnetogram pogovora, str. 2)

Zakaj prav Radio Študent? Morda zato, ker je uspel na leninističen način v kali zatreti povezovanje punka s fašizmom?⁴⁰ Ker je na gonjo proti punku odgovoril z deklaracijo o protimladinskem šovinizmu? Decembra 1981, komaj mesec dni po izidu brošure, v kateri je republiška konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije (RK ZSMS) pisno predstavila stališča kulturnega plenuma ZSMS, sta osnovna organizacija Zveze komunistov Slovenije na RŠ (OO ZKS RŠ)⁴¹ in uredništvo Radia Študent sprejela stališča o zadevah punk-rocka, ker so člani OO ZK RŠ in člani uredništva RŠ sklepali, da takšno obravnavanje električne množične kulture, kot je bilo med drugim vsebovano v omenjenih idejnopolitičnih ocenah, predstavlja nevarno kotišče protimladinskega šovinizma.⁴²

Ali zato, ker je 3. aprila 1981 dežurni spiker (Matjaž Albreht) v večerni oddaji o demonstracijah na Kosovu vprašal, kdo so ti, ki so v poročilih imenovani z brezosebnim samostalnikom (domači in tuji sovražni elementi), ter naprej, kdo je zdaj manipuliran? Ali demonstranti, ki vedo, kaj hočejo, ali kdo drug, ki očitno iz sporočil ne more vedeti, za

---

⁴⁰ Lenin pravi, da če je palica na eno stran ukrivljena, jo je treba ukriviti še na drugo stran, zato da se vzpostavi ravnotežje sil. Trdim, da nič ne dosežemo, če pri slepem ideološkem mehanizmu začnemo naravnost argumentirati. Najprej je treba palico ukriviti na drugo stran. Takrat, ko so se prvič začeli pojavljati glasovi, da je punk povezan z nacizmom, ko za to še niso proizvedli stvarnih dejstev v podobi mladincev, ki rišejo kljukaste križe, takrat smo na to reagirali z ideološko protioptobžbo, da gre za protimladinski šovinizem. Dejansko je šlo za to. In ta protioptobžba je učinkovala na ta način, da je nevtralizirala polje. Mislim, da mora biti pragmatičen zastavek v tem boju, kako nevtralizirati ideološko polje, v katerem se gibljemo, na tak način, da bo sploh kakršnakoli racionalna argumentacija možna. Trdim, da smo vsi tisti, ki smo dokazovali, da ne gre za nacizem pri bedžih, ki jih je Igor nosil, da ne gre za nacizem pri komadu Nico, ki se je vrtel na RŠ, in da ne gre za nacizem zdaj, smo pristali v neki temeljni točki na to, smo sami verjeli, smo bili ikonoduli. Na kateri točki? Na tej točki, da smo verjeli naslednje: če kdo nariše kljukast križ ali pa če pozdravi z dvignjeno desnico, je to nacizem. Tako smo se obnašali. (Vogrinc, Jože, 1987, magnetogram okroglice mize na RŠ, 5. 3. 1987)

⁴¹ Radio Študent oziroma RŠ je ena najstarejših evropskih študentskih in neodvisnih radijskih postaj. Nepretrgoma oddaja že od 9. maja 1969. Pomladi tega leta ga je ustanovila Študentska organizacija na Univerzi v Ljubljani. Zanimivo je, da je pobudo za njegovo ustanovitev dala takratna univerzitetna partija, ki je bila prepričana, da bo z ustanovitvijo radijskega medija, ki bo študentsko populacijo "hitro in objektivno" informiral o vseh, za študente aktualnih dogodkih in problemih, umirila vrenje med študenti ljubljanske univerze konec šestdesetih let. (<http://www.radiostudent.si/topic.php?topic=8>)

⁴² Mastnak, 1984:289

kaj gre, in je a priori zaskrbljen ter zahteva ustrezne ukrepe? Ali morda zato, ker so v tistem času prvič v zgodovini Radia Študent uredniška mesta zasedale tudi ženske?⁴³

»Osnovna intenca govornega programa RŠ iz osemdesetih je bila v temle: stvarnosti puščamo, da govori sama zase, sama o sebi, sama o drugih - ne glede na to, od kod jo snamemo. Ob tem se bo stvarnost često zagovorila, zapletla v protislovja, tu in tam bo gladko premostila nastavljen past, v soočenju z drugimi njenimi deli bo izstopila njena druga scena – često mračna, pa spet komična, vselej bizarna. Tovrstno ravnanje s stvarnostjo je seveda naporno, često nervozno, je pa eden izmed redkih legalnih načinov, kako se izognemo tisti običajni sivini, ki je tako značilna za bolj osrednja sredstva javnega obveščanja. Tu je tudi še peta – USMERJENA - redakcija, katere člani so izključno učenci usmerjenega izobraževanja,« je o jesensko-zimski programski shemi 83/84 napisala Križmanova.⁴⁴

Glasba kot način življenja

Šlo nam je za to, da bi upravičili svoj način življenja. Umaknili smo se v zasebnost. To je bil odmik od ZSMS, zato je bilo to politično dejanje. Šlo je za to, da svoj način življenja politično artikuliraš, ne da bi bil za to kaznovan. Igor Vidmar je to počel preko punka, Zoran Pistotnik preko jazza. Ob prihodu na RŠ najprej nismo bistveno posegali v strukturo in način dela. Ključna se nam je zdela muzika, je v pogovoru za diplomsko delo

---

⁴³ Prvih enajst let (od ustanovitve 9. maja 1969) je bilo urejanje programa Radia Študent strogo moška zadeva. Ženske so sodelovale kot napovedovalke (špikerice), k urejanju in ustvarjanju programa pa so imeli do začetka osemdesetih dostop le moški. Novinarje je bilo zelo malo. Uroš Mahkovec je kot glavni urednik in individualni poslovodni organ (80/82) začel na uredniška mesta postavljati tudi ženske. 1982 je RŠ dobil prvo glavno urednico in individualni poslovodni organ (kot se je takrat reklo direktorjem).

⁴⁴ RŠ še vedno opredeljuje za temeljno vodilo programske politike Radia Študent, kot je bilo ves čas njegovega obstoja, ustvarjanje programa, ki se ne prilagaja okusu povprečnega poslušalca komercialnih radijskih postaj, ampak skuša s podajanjem tehtnih vsebin na vseh področjih ustvarjanja dvigovati kriterije zahtevnosti poslušalstva. RŠ pri svojem delu upošteva načelo neodvisnosti in do vseh virov moči (političnih, finančnih, ideoloških, verskih) vzdržuje kritično distanco ter tako promovira človekove pravice posameznikov v boju proti inštitucijam. RŠ spremlja dogajanja na področjih civilne družbe, družbe in politike, kulture, glasbe, humanističnih ved, univerze in dejavnost Študentske organizacije. RŠ spremlja politiko predvsem z vidika kolizije političnih interesov s pravicami posameznikov. <http://www.radiostudent.si/topic.php?topic=8>

dejal Jože Vogrinc, ki je v začetku osemdesetih kot odgovorni urednik Radia Študent pomagal prebuditi tedaj »nekoliko zaspano ustanovo«, kot je Radio Študent v tem času označil Ali H. Žerdin. (Žerdin, 2002: 5).

Poleti 1984 je bilo 65 odstotkov vsega radijskega programa glasbenega, od tega so 75 odstotkov predstavljale vse rockovske zvrsti, 20 odstotkov jazzovske in 5 odstotkov etnične, revolucijske ipd. (Križman, 1984).

Poleg rednega dnevnega programa je Radio študent v tem času organiziral ali sodeloval pri organizaciji dogodkov:

leta 1979 – **Koncert Lublana je zaspana** v Študentskem naselju (2000 obiskovalcev);

leta 1980 – **Koncert skupine Buldožer** v Hali Tivoli (3000 obiskovalcev in mandatna kazen zaradi žalitve javne morale s plakatom, ki je vabil na koncert);

leta 1981 – **Koncert Solidarnost** v Hali Tivoli (4000 obiskovalcev, koncert je RŠ organiziral skupaj z MK ZSMS, RK ZSMS in UK ZSMS);

leta 1981 - **Novi rock 81** v Križankah 3. in 4. 11. 1981; organizatorja Radio Študent in Radio Ljubljana; nastopili so: prvi večer – Kuzle (Idrija), Šund (Idrija), Buldogi (Ljubljana), Indust bag (Metlika), Lublanski psi (Ljubljana), Marko Breclj in Ivan Volarič – Feo, Lačni Franz (Maribor); drugi večer – Ultimat (Jesenice), Martin Krpan (Ljubljana), Flam (Ljubljana), Zasilni izhod (M. Sobota), Pomaranča (Ljubljana);

leta 1982 – **Novi Rock v Križankah**, 2 večera (5000 obiskovalcev, koncert je RŠ organiziral v sodelovanju z RTV Ljubljana)⁴⁵; nastopili so: prvi večer – Kuga (Koper), O!Kult (Medvode), Otroci socializma (Ljubljana), Laibach (Trbovlje-Ljubljana), »92«

---

⁴⁵ Radio Slovenija in Radio Študent sta koncert prenašala v živo, že naslednje leto pa je Radio Slovenija prenos opustil. Glasbeni urednik (Marko Munih) je odločitev utemeljil z neprimernostjo besedil nekaterih izvajalcev.

(Ljubljana) in kot gost Električni orgazam (Beograd); drugi večer – Brezno zla (Ljubljana), Drevored (Novo mesto), Spray (Maribor), Preporod (Maribor), Sneguljčica (Ljubljana) ter kot gost Film iz Zagreba;

leta 1983 – **Novi Rock v Križankah 83**, 8 in 9. 1982 (7500 obiskovalcev, koncert je RŠ organiziral v sodelovanju z RTV Ljubljana); nastopili so: prvi večer – Bacili (Novo mesto), Frakcija užaloščenih klovnov (Kranj), Čao pičke (Ljubljana), Abbildungen Variete (Maribor), Borghesia (Pula - Ljubljana), Via ofenziva (Ljubljana) in kot gost Lačni Franz; drugi večer – Črna gradnja (Postojna), Avtomobili (Nova Gorica), Skakafci (Maribor), Make up 66 (Ljubljana), Orkester Titanic (Ljubljana), Videosex (Ljubljana) in kot gost Haustor (Zagreb);

leta 1983 – **Kaj je alternativa?**, 4. in 5. 11. 1983, Mladinski center Zgornja Šiška v organizaciji ŠKUC – Forum in Radia Študent ob podpori RK ZSMS;

leta 1984 – **prva kasetna slovenski računalniški programi** (izdala Radio Študent in Zveza organizacij za tehnično kulturo Slovenije).

Strinjamo se lahko z navedbami na spletni strani strani Radia Študent, da RŠ nikdar ni bil trobilo ustanovitelja, Študentske organizacije, Univerzitetne konference ZSMS ali njune naslednice ŠOU, ampak se osredotoča na težave študentk in študentov, pa tudi mlajših generacij predavateljev v stiku z okostenelimi in zbirokratiziranimi univerzitetnimi institucijami. Tudi pri obravnavi problematike s tega področja je za sodelavce RŠ značilna kritična distanca, distanca neodvisno razmišljajočih mladih izobražencev.

Opozoriti pa kaže na površnost in nedoslednost pri navedbah, da so odgovorni in glavni uredniki radia, ki so prihajali iz vrst takratnih študentskih partijcev, redno nagrajevali politične ekscese v programu, ki so vznemirili vrhove univerzitetne partije, z

izključevanjem iz radijske ekipe. Vsaj za osemdeseta trditev gotovo ne velja, kar je natančneje razložil Jože Vogrinc, ki je pojasnil, da je bilo v začetku osemdesetih kaj malo glavnih in odgovornih urednikov iz vrst univerzitetnih partijcev, ampak je postalo pravilo ravno obratno, torej da so sodelavci Radia Študent prevzemali najodgovornejše funkcije v univerzitetni mladinski in partijski organizaciji. Predvsem pa so - vsaj za obdobje, ki je obravnavano v tem diplomskem delu - po krivem izpostavljeni kot cenzorji vrhovi univerzitetne partije, ki je bila znotraj strukture velikokrat edina opora Radiu Študent v obrambi svojih stališč.

Če je bilo za prva leta intenzivnega punkovskega delovanja značilno odkrito policijsko nasilje, so se v sredini osemdesetih pritiski preselili v politična telesa in jih ni bilo več mogoče takoj videti in prepoznati kot cenzuro. Mestni organizaciji Zveze komunistov in Socialistične zveze delovnega ljudstva sta bolj ali manj posrečeno začeli disciplinirati »svojo« mladino. Zadnja takšna afera, kot je zapisal Grega Tomc, je pred nedavnim izbruhnila v zvezi z Radiem Študent. »Sredi maja 1984 je prišlo v širšo javnost sporočilo s seje predsedstva MK ZKS Ljubljana, v katerem je bilo med drugim zapisano, da je Radio Študent predvajal himno III. rajha. Udeleženci seje so zahtevali, da se s tem razišče odgovornost, in to ne le avtorja oddaje, temveč tudi urednika ter same partije na RŠ. Očitno je bilo, da skuša nekdo izkoristiti domnevni eksces za frontalni obračun s samo institucijo študentskega radia.« (Tomc,1984:22)

Dokumentarnemu nizanju dejstev v Tomčevi analizi kaže dodati le podatek, da drugačna dejstva, ki so pričela prihajati na dan slab teden pozneje, tja niso pricurljala sama zase, ampak jih je sprožil programski svet Radia Študent, ki je predlagal, naj Radio Študent izkoristi zakonski predpis, da mora vse predvajane programe arhivirati najmanj osem dni in naj arhivske posnetke inkriminiranega programa člani predsedstva ustanoviteljice (PUK ZSMS) poslušajo. In res, izkazalo se je, da Lili Marlen v izvedbi karizmatične Nico ni nikakršna himna III. rajha, ampak punkovska predelava ljubezenske pesmi iz časa rajha. Vseeno je ostala kazen. Odgovorni urednik (zdaj že pokojni Iztok Saksida-Jakac),

ki je bil tedaj odstavljen, se ni vrnil na mesto odgovornega urednika. Je pa PUK ZKS predlagala, naj MK SZDL in RK SZDL ter njuna tiskovna sveta ponovno razpravljata o uredniški politiki medijev in o naravi poročanja, MK ZKS pa so predlagali, naj preveri svoje metode dela z mladino oz. z mladinsko problematiko.

Več programskega časa, več svobode izražanja

Leta 1969 je pričel Radio Študent oddajati na srednjem valu 2 uri programa dnevno, od 12. do 14. ure. Skupaj torej 14 ur programa na teden.

Leta 1975 je dobil UKV oddajnik in pričel oddajati 4 ure programa dnevno in ob sobotah ter nedeljah še štiri ure programa zvečer, od 20. do 24. ure, skupaj 36 ur tedensko.

Leta 1983 je Radio Študent oddajal že 44 ur programa tedensko ali povprečno 6,3 ure dnevno. Zvečer je bilo mogoče Radio Študent poslušati v četrtek, petek, soboto in nedeljo od 20. do 24. ure.

V aktualni samopredstavitvi Radia Študent je zapisano, da je maj 1978 mesec ponovnega rojstva RŠ. Točno na njegov deveti rojstni dan je začel delovati novi UKV stereo oddajnik in radijske oddaje tistega poletja so postale uspešnice med ljubljansko mladino (med njimi tudi udarna punkovsko-rockerska oddaja Bodi tukaj zdaj Igorja Vidmarja in maratonska nadaljevanka o Beatlih, že naslednje leto pa so poslušalci RŠ enako zagreto poslušali danes legendarno radijsko igro Butnskala). Hkrati je RŠ razširil tudi svoj programski čas na štiri ure dnevno in na štiri ure ob večerih ob koncih tedna. Več programa je za stalno jedro sodelavcev - predvsem v glasbeni redakciji - pomenilo, da je potrebno radiu posvetiti več časa, obogatiti glasbene arhive in pridobiti nove sodelavce. Če sta dveurni program brez prekinitev in počitka izpeljala napovedovalec v studiu in tehnik, je bilo potrebno štiriurni program drugače zasnovati in tudi izpeljati. Ekipe Radia Študent ni bilo več mogoče prešteti na prste ene roke, saj jo je sestavljalo nekaj deset

bolj ali manj stalnih sodelavcev: novinarjev, urednikov, napovedovalcev, tehnikov, glasbenih opremljevalcev.

Osemdeseta so postopoma odpirala takratne tabu teme in s pisanjem o njih tajala takratni sibirsko zamrznjeni medijski prostor. Po dokončnem pokopu obveznega prenosa popoldanskih poročil Radia Slovenija ob 15.30 je RŠ razširil program proti večernemu času in se leta 1991 dokončno razširil tudi na vse večere v tednu. Uveljavljanje človekovih pravic in integritete posameznika je postalo vodilo programa. Ob tem pa je pričel Radio Študent v programu še posebej izpostavljati načela strpnosti in solidarnosti. Zavzemal se je za pravice manjšin in marginaliziranih skupin ter kulturno in jezikovno različnost. Pri spremljanju dogajanja na področjih kulture in glasbe RŠ še vedno namenja posebno pozornost vsebinam, ki zaradi komercialne uniformiranosti medijskega prostora niso prisotne v ostalih medijih, a si medijsko pozornost s svojo kakovostjo zaslužijo.⁴⁶

Družbena gibanja, ki so se zakoreninila v socialističnih družbah, so svoj konceptualni izraz dobila v pojmu civilne družbe. Ko so izrazi nezadovoljstva z delovanjem oblasti dosegli določeno zrelost in širino, so intelektualci za svoj osnovni referenčni pojem, s katerim so se spoprijeli z legitimacijskimi dogmami oblasti, izbrali pojem civilne družbe, ki je dobil prednost pred drugimi možnimi izbirami, kot so npr. človekove pravice ali pravna država. Domnevamo lahko, da je bil eden od razlogov, ki je v središče pozornosti postavil pojem civilne družbe, njegova že omenjena nedoločenost in dvoumnost. Na teoretski ravni je bilo tedaj zastavljeno vprašanje možnosti obstoja socialistične civilne družbe kot nedržavno organiziranega javnega izražanja sfere zasebnosti. Sama uspešna zastavitev tega vprašanja je bila že udarec partijskemu monopolu in je zlasti močno prizadela samoupravni diskurz, ki je na pojmovni ravni lahko bolje kot drugi realni socializmi kljuboval soočenju s tem pojmom, saj je lahko bolj prepričljivo kot drugi trdil, da je samoupravljanje faza v razvoju socializma, v kateri je odmiranje države napredovalo že do te mere, da ni več mogoče govoriti o polarnosti civilna družba – država. (Pribac, 2003: 56)

---

⁴⁶ <http://www.radiostudent.si/topic.php?topic=8>)

Večja finančna neodvisnost, večja programska svoboda

Odnosi med ustvarjalci programa Radia Študent in njegovim ustanoviteljem so v dolgih desetletjih nihali vzdolž celotnega možnega barometra. Najbolj ohlajeno točko beležimo sredi sedemdesetih let, ko je partijska celica Univerzitetne konference ZSMS pod etiketo zaščite študentskih interesov na vsak način skušala zbrisati z RŠ sodelavce, ki so bili brez študentskega statusa, saj so bili prav ti najpogosteje avtorji najbolj sočnih ekscesov v programu. Kljub temu so pobude po odcepitvi od ustanovitelja, ki so zrasle konec osemdesetih let v političnih logih izven univerze, ki jih je zamikala takratna medijska moč RŠ, padle v vodo. Sodelavci RŠ s(m)o namreč po treznem razmisleku ugotovili, da lahko Radio Študent kot tak tudi v postsocializmu preživi le v okolju, ki tradicionalno stoji na predpostavkah akademske svobode, neodvisnega razmišljanja, stalnega raziskovanja in (samo)izobraževanja.⁴⁷

V osemdesetih se je Radio Študent finančno napajal iz več virov in si tako zagotovil večjo neodvisnost in svobodo v ustvarjanju programa, saj ni bil odvisen le od UK ZSMS, ki je poleg Radia Študent financirala tudi ŠKUC, Tribuno, dejavnosti na Kersnikovi ipd., ampak je postajal proračun Radia Študent vse bolj odvisen od lastnih sredstev, ki jih je radio ustvaril z oglaševanjem, ozvočevanjem, programsko izmenjavo z Radiem Slovenija, produkcijo računalniških kaset ipd. Leta 1984 je na ta način napolnil kar polovico svojega proračuna, število zaposlenih se je povečalo za dva, tokrat programska delavca (urednik in novinar urednik).

Titova mladina & civilnodružbena mladina

---

⁴⁷ (<http://www.radiostudent.si/topic.php?topic=8>)

29. november s(m)o si v Sloveniji vsi, ki smo bili rojeni po drugi svetovni vojni, zapomnili kot »dan republike«, dan iniciacije v Titove pionirje, dan, ko smo iz šole prikorakali z modro čepico na glavi, ki jo je krasila rdeča peterokraka zvezda, okrog vratu pa so nam zavezali rdeče rutke. Prihodnji rodovi pa si ga bodo morda zapomnili kot dan »civilne družbe«, ki ne bo zožena na sliko, kakršno ponuja Mastnak, ki navaja, da so oboroženi civili začeli krojiti svoje zakone (nepravne): »Z barikadami so preprečevali svobodo gibanja, terorizirali tujce, ki so se znašli na njihovem terenu, kradli in plenili njihovo premoženje. Ko so se čutili dovolj močne, so stopili v vojno proti Hrvaški – ob sodelovanju nekdanje zvezne armade in militarizirane drhali iz Srbije. Na ozemlju, ki ga zasedajo, ne veljajo nobeni zakoni in ni najelementarnejše varnosti. Vojaško logiko obvladuje pristna človeškost, neodtujeni medčloveški stiki: mučenje, mrcvarjenje, klanje, iznakažanje trupel. Uničuje se vse, kar ne sodi v pojem naravnega stanja: zažiga se žito na poljih, požigajo in rušijo se vasi, bombardirajo mesta, uničujejo cerkve in katedrale, kulturni spomeniki, knjižnice, bolnišnice, šole, botanični vrtovi, ... Vladata absolutna svoboda (brez spekulativnosti) in groza. Na delu so furije sovraštva, čisto zlo: golo in brezvsebinsko, ki prinaša zgolj negacijo, uničevanje in nesrečo. Take skrajnosti ni mogoče odmisлити. Misliti, da se kaj takega lahko dogodi samo na Balkanu ali kje na jugu Sovjetske zveze, je utvara – civilizirana tla se lahko vdrejo kjerkoli. Rečeno s češkim navdihom: v vojni na Hrvaškem se vdirajo tla evropske civilizacije. Po njej je o zahodni demokraciji prav tako težko govoriti kot o kulturi po Auschwitzu.« (Mastnak, 1992: 142,143)

»Vsa ta represija je bila transparentno nepolitična, spontana, neplanska, anarhična. Razlogi, ki so jih navajali za zapiranje prostorov, so bili urbanistični, prometni, higienski, požarnovarostni, protipotresni, zvočnoizolacijski ipd. Pobudniki in nosilci represije so bili najprej in predvsem občani oziroma krajani, ki so nastopali bodisi kot anonimna moral majority bodisi kot organizirane zdrave družbene sile, ki so terjale nočni mir, čistočo ulic, se bale aidsa, sumničile, da v »tistih« kletah vrtijo pornografske filme in sploh dale svoji pornografski zavesti prosto pot, sovražile vse, kar je bilo drugačnega videza. Nastopali so

tudi kot hujskaški vox populi po časopisih in kot samoupravno organizirane množice v skupnostih stanovalcev, krajevnih skupnostih, lokalnih »družbenopolitičnih« telesih. Bili so organizirana socialistična zavest in narodova vest. Pri izvajanju prostorskega čiščenja so jim pomagale tudi delovne organizacije, njihovi samoupravni organi ali kar delavci, pa lastniki, upravitelji ali ustanovitelji zadevanih prostorov. Niti enega prostora alternativne scene ni odvzela država. Likvidacija družbenih prostorov drugačnosti je bila uspeh spontane dejavnosti ljudstva, bazične represije, totalitarizma od spodaj: neposredne demokracije.« (Mastnak, 1992: 144,145).

Mastnakovi ugotovitvi velja dodati še najmanj dve obliki represije, ki sta v primeru Radia Študent vplivali na ukinjanje nekaterih glasov iz programa. Gre za ekonomsko in ideološko represijo. Slednja je v obravnavanem času vplivala predvsem na hitre menjave odgovornih urednikov, ki so bili v tedanjem žargonu največkrat »odstopljeni«.⁴⁸

Kar zadeva ekonomski razlog, gre za to, da so sodelavci za svoje delo prejeli nizke honorarje, ki so dosegali nekako 50 odstotkov višine honorarjev v drugih medijih. Zaradi sistema sprotnega študija je bilo v tistem času težko izpolnjevati študijske obveznosti in si tako ohraniti štipendijo (če so štipendije sploh imeli). Prav v tem času se je namreč Radio Glas Ljubljane preselil v lasten studio, zato je Radio Študent ostal brez pomembnega vira prihodkov, ki ga je predstavljala najemnina od oddajanje prostorov Radiu Glas Ljubljane.

Preselila se ni le programska ekipa Radia Glas Ljubljane, ampak tudi del tehnične in novinarske ekipe Radia Študent, ki je prej le podaljšala svojo izmeno in z delom za RGL dodatno zaslužila. Sproščene termine je Radio Študent hitro izkoristil za programsko širitev in dodal še en večerni termin, okrepil ekonomsko-propagandno službo in se začel finančno postavljati na lastne noge.

---

⁴⁸ Matjaž Albreht je leta 1980 odstopil po nekaj mesecih urednikovanju po tem, ko je posredoval tedanjega predsednika Mestne konference Socialistične zveze delovnega ljudstva (MK SZDL), Jožeta Smoleta, ki je kasneje kot prvi politik javno voščil božič državljanom Slovenije in si tako pridobil vzdevek božiček zaradi predvajanja pesmi Sveta noč.

Na ideološke razloge v glavnem ni bilo mogoče pokazati s prstom, ker so se spretno maskirali v ekonomske in delovali skozi pritiske na Univerzitetno konferenco ZSMS, naj Radiu Študent ne povečuje dotacij ali naj jih celo ukine. Ko je del ekipe vstopil v Zvezo komunistov Slovenije in se organiziral v OO ZKS Radia Študent, je del ideoloških pritiskov vnaprej prestregel in jih celo uporabil za promocijo novih konceptov in idej. V tem pogledu je OO ZKS Radia Študent odigrala ključno vlogo v obrambi idej in ljudi.

Delovna organizacija Radio Študent se je opremila z vsemi potrebnimi dokumenti, ki jih je zahtevala administracija tistega časa, vključno z obrambnim načrtom, protipožarnim zidom in sveže opleskanimi stenami. Obrambni načrt Radia Študent je nastajal v nočeh, ko sta Marko Breclj in Ivan Volarič Feo v studiu pesnila Prešerna nazaj v nemščino⁴⁹. V odmorih med snemanji je Marko iz studia pogledal, kaj ropoče v tajništvo, kjer je na mehanskem pisalnem stroju nastajal omenjeni dokument, v katerem je mrgolelo podčrtanih naslovov poglavij, zato je mehanski pisalni stroj ustvarjal zanimivo zvočno kuliso: pa, pa, pa, pa, pa, pa, pa, pa ..... »Kaj delaš?«, je neke noči, ki se je že prevešala v jutro, vprašal Marko. »Obrambni načrt tipkam, pojutrišnjem ga moramo oddati.«

»Pa, pa, pa, parada, v prvi vrsti grejo naši, v drugi vrsti grejo vaši, v tretji vrsti ...«, je zaključil pogovor Marko. Nič nas ne sme presenetiti - splošnojudsko obrambna akcija tistega časa je očitno navdihnila enega najbolj kontroverznih glasbenikov tistega časa, da je ustvaril Parado⁵⁰, ki je dobila končno zvočno podobo nekaj let pozneje, ko je izšla na singlu.

---

⁴⁹ http://www.preseren.net/slo/5-2_uglasbitve.asp - Vrba - Marko Breclj in Ivan Volarič (avdio in video). S plošče Marjanov čudni zajec - Svinjam diamante, ki je izšla leta 1985. S privoljenjem Marka Breclja in Ivana Volariča.

⁵⁰ Glasbena spremljava (ponarodele) Parade, Majmunov in Trotoarov (treh skladb, s katerimi se ta verzija konča), je pravi antiklimaks rafiniranim aranžmajem prve verzije, je zapisano v glasbeni oceni zgoščenke Marka Breclja, ki je izšel 1996 pri založbi Nika. <http://friends.s5.net/mazzini/glasbeneocene/breclj.html>

SKLEP

Na začetku novega tisočletja je civilna družba predmet različnih razumevanj in velikih pričakovanj. Številni avtorji navajajo, da slednje še zlasti velja za postsocialistične družbe, ki so opravile prehod od enostrankarske k večstrankarski parlamentarni politični ureditvi.

Pluralizacija politične sfere je namreč sledila nastanku mnenjsko-pluralne opozicije partiji, ki je oblastem ni več uspevalo usmerjati in udušiti v meandrih svojih ideoloških in

---

pa-pa-parada-rada-rada
pa-pa-pa-pa-pa-parada-rada-rada
V prvi vrsti grejo naši-naši-naši,
v drugi vrsti grejo k maši, vaši-vaši,
v tretji vrsti poje vojska-vojska-vojska,
v četrti vrsti maha Lojzka-Lojzka-Lojzka.

Pa-pa-pa-pa-pa-parada-rada-rada
pa-pa-pa-pa-pa-parada-rada-rada

V peti vrsti grejo plavi-plavi-plavi,
prostor delajo zastavi, pa-pa-pa.

Pa-pa-pa-pa-pa-parada-pa-pa-pa,
pa-pa-pa-pa-pa-parada-pa-pa-pa.

Med nogami pionirčki-pio-nirčki, migi-migajo s papirčki, pa-pa-pa.

Pa-pa-...

V osmi polno bab in starcev, pa-pa-pa,
rože pijejo s kozarcev, pa-pa-pa.

Pa-pa-...

Zgoraj spuščajo balone, pa-pa-pa-pa,
spodaj spuščajo kondome, pa-pa-pa-pa.

Pa-pa-...

Gre parada v nepovzetje, pa-pa-pa,
tukaj pa ostaja smetje, pa-pa-pa.

Pa-pa-...

represivnih mrež. Nanjo lahko gledamo kot na nastanek in širjenje mrež samoorganizacije in odpora, izstop iz ideološke sfere nespremenljivih danosti organizacije politične oblasti. Predpostavka tega širjenja je bil vznik tipa zasebnosti, artikuliranega v formalnih in neformalnih združenjih, ki je želel stopiti pred javnost, z njo komunicirati in jo nagovarjati, notranja in zunanja solidarnost teh civilnih združenj pa je gradila na opustitvi lojalnosti ali kar na odkritem nasprotovanju političnemu sistemu. Če naredimo še en analitični korak, je mogoče reči, da je bila podlaga tega širjenja vznik številnih individualnih spoznanj, da si je svobodo izražanja mogoče izboriti samo zunaj okvirov sistemsko ponujenih možnosti – drugače rečeno, da mora mnenjska svoboda vključevati tudi možnost kritike političnih ustanov in njihovega delovanja. (Pribac, 2003: 25)

Ta zahteva je bila najbolj vztrajna in najbolj branjena na področju umetnosti. Med umetniškimi praksami pa je za razmah civilne družbe v 80-ih najpomembnejši punk. Konsenz o tem, da je bil punk krik, ki je prekinil zaroto molka, in osnova, iz katere so se razvila nova civilnodružbena gibanja, ki so dajala ton slovenskim 80-im in bila gonilo tedanjih demokratizacijskih procesov, raste in dobiva svojo potrditev prav v času njegove petindvajsetletnice (prim. Hribar; Repe; Gržinič). Oprečništvo, umetniško in drugače izraženo, je seveda obstajalo že davno pred pojavom punka konec 70-ih. Toda v javnost je prihajalo predvsem kot knjižna ustvarjalnost, ki je nastajala in bila recepirana v piščevi in bralčevi intimi: sprožala je predvsem razprave ozkih intelektualnih elit in bila brez pravih možnosti, da postane nalezljiva ideja, ki bi ustvarila močno čustveno pripadnost in solidarnost širših, javno prepoznavnih skupin. Ta produkcija nezadovoljstva nad politično ureditvijo je nastajala v zasebnosti in je s pomočjo javnih medijev dosegla bralce v njihovi zasebnosti. Tihi glas razuma je javno sfero bolj prešel kot vanjo prišel, saj je spet poniknil v zasebno sfero in zato ni imel ireverzibilnih posledic za trdnost sistema.

Punk se je od oporečništva intelektualnih elit razlikoval po svojih enostavnih, ostrih in vsem razumljivih sporočilih, ki so pogosto delovala kot kvazipolitične parole, ter po svoji hrupni glasnosti in vizualni kričavosti, ki ni mogla ostati neopazna. Aktivacijska moč, ki jo je imel punk, je bila v tem, da je besede, izraze, občutenja, ki so jih številni prepoznali

kot svoje, naredil za javne: stališča, ki so bila prej vox populi, vendar samo v zasebnosti, so s punkom dobila prepoznaven javni glas. Neposreden učinek punka je bil širjenje prostora svobode javne besede. S tem, ko je privedel na oder družbene pozornosti zasebne resnice mnogih, je sprožil sproščanje meje med zasebnim in javnim. Zasebno stališče je postalo javno in skupno stališče mnogih. (Pribac, 2003: 27, 28)

Strinjamo se lahko z navedbo na spletni strani Radia Študent, da je bilo v osemdesetih letih zadnjega stoletja prejšnjega tisočletja mesto Radia Študent na začetku seznama glasil, med katerimi je bila večina tistih, ki so v tistem času nosila oznako »mladinska«⁵¹ in so postopoma odpirala takratne tabu teme ter s pisanjem in govorjenjem o njih tajala takratni sibirski mraz v medijskem prostoru.⁵² To skladno z razumevanjem medijev in civilne družbe, kot ga ponujata Negri in Hardt, češ da so se mediji dolgo videli v vlogi glasu ali celo vesti ljudstva proti državni oblasti in privatnim interesom kapitala. (Negri in Hardt, 2002:255), zadošča za potrditev naše hipoteze, predvsem v tistem delu, ko gre za trditev, da je bil Radio Študent *tudi eden najbolj dejavnih delov civilne družbe same*. Ali - kot piše Mastnak - nove ideje, novi koncepti so omogočili vznik in delovanje demokratične opozicije v 70-ih in 80-ih letih, nakazali so tisti prostor, v katerem je bilo tako delovanje možno, smiselno in tudi uspešno (Mastnak, 1992:)

Če bi veljal le koledar, bi sedemdeseta še vedno trajala. Vendar so se tistega oktobrskega večera 1977 sedemdeseta končala. Konec je bilo mračnega desetletja, ki je v zgodovino zapisano kot obdobje, v katerem je trda partijska linija uspešno zlomila liberalno strujo. Konec je bilo tarnanja, da je režim zadušil študentsko gibanje. Konec je bilo iluzij, da delegatski sistem, ki ga je inštalirala leta 1974 sprejeta ustava, prinaša zveličanje. (Žerdin, 2002: 14)

---

⁵¹ Poleg Radia Študent je v prostorih ljubljanske univerze delovala Tribuna, Mladina je izhajala z vrsto tematskih prilog, pomembno je bilo delovanje revije Ekran pa Problemov, Časopisa za kritiko znanosti, Knjižnice revolucionarne teorije, v Mariboru je delovala Katedra, v Zagrebu Polet in radio Crvena jabuka ...

⁵² Povzeto po predstavitvi RŠ na spletni strani

Nove ideje s(m)o v osemdesetih najpogosteje in najuspešneje komunicirali skozi glasbo. Ne le punk. Ta je bil najglasnejši, najostrejši in najbolj množičen, zato so v tistem času manj odmevale nove ideje in novi koncepti, ki so jih s svojim delom predstavljali skupina Buldožer, Jani Kovačič, Laibach, Marko Breclj in Ivan Volarič Feo. Če naj sodimo po uspehu Laibachove svetovne turneje ali pobudah zdaj koprskega aktivista Marka Breclja, gre za koncepte, ki so šele na začetku tega tisočletja ustrezno udejanjeni in razumljeni. Očitno je bilo v osemdesetih akumulirane dovolj ustvarjalne energije in svežih idej, da se z njimi napaja tudi novo tisočletje. Takšna je namreč narava političnih diskurzov: novo največkrat nastane iz starega gradiva.

Za slovensko civilno družbo v 80-ih letih dvajsetega stoletja lahko s Pribacem⁵³ rečemo, da si je dejansko v veliki meri prizadevala za vidnost in javno komunikacijo s vso družbo, bila je bolj in bolj politično naravnana v svojem delovanju. Velik del njenega delovanja je bil torej javen, politično naravnan in zakonit, saj je bilo prav sklicevanje na črko zakona eno od njenih najmočnejših orožij v dialogu z oblastjo. Vsi, ki priznavajo odločilno vlogo civilne družbe pri spremembi družbeno-politične ureditve in sedanje ne bi zamenjali s prejšnjo, se bodo strinjali tudi z ugotovitvijo, da je bilo njeno tedanje delovanje napredno, pozitivno. (Pribac, 2003:31)

---

⁵³ Nekaj napačnih podmen, ki jih je pogosto mogoče zaslediti v javnih razpravah o civilni družbi:

1. Civilnodružbeno delovanje je javno delovanje.
2. Civilnodružbeno delovanje je politično delovanje.
3. Civilnodružbeno delovanje je kolektivno delovanje.
4. Civilna družba lahko stopi na oblast.
5. Civilna družba se zavzema za demokracijo; civilnodružbena gibanja so napredna; civilna družba

ima vedno prav.

PRIČEVANJA

Dr. Jože Vogrinc, profesor na Filozofski fakulteti, Univerza v Ljubljani, odgovorni urednik Radia Študent (RŠ) 1979– 1981 (pogovarjala sva se junija 2004).

Kako sem prišel na RŠ?

V začetku sedemdesetih (1972) sem prišel iz Velenja na Filozofsko fakulteto v Ljubljani. Poslušal sem glasbo na RŠ, hodil v disco Študent in delal na Tribuni v uredništvu Jadrana Sterleta.

Leta 1974 je uredništvo Tribune predlagalo novo ekipo, v kateri smo bili Srečko Fišer, Mitja Košir, Ervin Hladnik in jaz. Tribuna je imela prostore na Kersnikovi in tam smo delali, ker pa je hotela UK ZSMS prostore zase, smo kmalu ostali brez strehe nad glavo. To je eden od razlogov, da je v letu 1975 zaznati črno luknjo v študentskem gibanju. Nič se ni dogajalo. Zato smo študentje na Filozofski fakulteti razmišljali, kako si zagotoviti neodvisnost od univerzitetne mladinske in partijske organizacije. Pozneje se je izkazalo, da smo s tem izvajali revolucijo odznotraj. Šlo nam je za drugačen način študija. Zahtevali smo več seminarjev, hoteli smo, da nam pride predavat Slavoj Žižek, izdajali smo svoje glasilo Pitekantropos, ki je bilo nekakšna parodija na glasilo akademikov Antrophos. Kmalu smo ugotovili, da nam organiziranost znotraj oddelka na fakulteti zagotavlja avtonomnost. Naše delovanje je opazil profesor Debenjak in nas povabil v Zvezo komunistov Slovenije (ZKS). Dobro se spominjam, da sva z Ervinom Hladnikom-Milharčičem 25. maja 1978 res postala člana ZKS.

Ključno v našem delovanju je bilo razumevanje glasbe. V tem času je Zoran Pistotnik na Radiu Študent uveljavil izraz, ki ga je sam izumil za vrsto glasbe, ki smo jo poslušali: sodobna improvizirana glasba. Izraz je opredeljeval glasbo, ki smo jo razumeli kot revolucionarno glasbo našega časa.

Razvoj je tekel po dveh vzporednih poteh. Obe je podprl profesor Debenjak. Prvo pomembno dejanje, ki ga je podprl Debenjak, je bilo moje imenovanje za odgovornega urednika RŠ, drugo dejanje, ki je bilo spet možno s podporo Debenjaka, pa je bila ustanovitev OO ZKS. To je bilo ključno za osamosvojitve Radia Študent. V tem času se je utrdila avtonomija RŠ: obrnil se je kadrovski tok. Če so prej na RŠ prihajali kadri z Univerzitetne konference Zveze socialistične mladine Slovenije (UK ZSMS), se je zdaj začelo dogajati obratno. Kadri z RŠ so začeli prevzemati pomembne funkcije na UK ZSMS. To so bili kadri, ki so bili avtonomni v svojem delovanju in so imeli velik vpliv v ZSMS.

Vse to je bilo možno, ker je bil produkcijski proces na RŠ avtonomen in je od vsakogar zahteval avtonomno držo. Avtonomijo si je lahko RŠ pridobil, ker je bil percipiran kot nekaj marginalnega, obenem pa si je s pluralnostjo finančnih virov zagotovil tudi ekonomsko avtonomijo. Pričeli smo nastopati na trgu, poleg sredstev ustanoviteljice RŠ, to je UK ZSMS, smo pridobili sredstva z Ministrstva za kulturo, nekaj je prispevala tudi univerza. Za veliko pridobitev na RŠ v tem času štejem tudi uvedbo teorije v program in teoretsko delovanje RŠ sploh. To je bilo možno predvsem zaradi glasbe.

Kaj je glasba pomenila moji generaciji?⁵⁴

Šlo nam je za to, da bi upravičili svoj način življenja. Umaknili smo se v zasebnost. To je bil odmik od ZSMS, zato je to bilo politično dejanje. Šlo je za to, da svoj način življenja politično artikuliraš, ne da bi bil za to kaznovan. Igor Vidmar je to počel preko punka, Zoran Pistotnik preko jazza. Ob prihodu na RŠ najprej nismo bistveno

---

⁵⁴ Odgovor na to vprašanje ponuja razmišljanje, ki sta ga v brošuri ABC leta 1981 podpisala Mahkovec in Vogrinc. Množična godba kot del množične kulture je možna šele na določeni točki družbenega razvoja, ko so dani pogoji za njeno industrijsko proizvodnjo, to je v dobi visokorazvitega kapitalizma. Ta s svojo industrijo zavesti vsidra sodobno kulturo obenem kot del materialne in kot del duhovne produkcije (Mahkovec in Vogrinc, 1981: 27). Danes obstaja v Sloveniji cel spekter zvrsti množične godbe, do katerih je zavedajoče se ali ne opredeljen sleherni posameznik. Od narodnozabavne glasbe preko popevk in disco glasbe do izredno razvejanega rocka. V življenju mladih posamezne zvrsti nikoli nimajo enake teže. Poslušanje popevk ali nevtralen odnos poslušalstva do različnih zvrsti predpostavljata poslušalčevo pasivnost, bodisi zgolj zunanjo bodisi vnaprejšnje pristajanje na to, kar posluša (Mahkovec in Vogrinc, 1981: 32).

posegali v strukturo in način dela. Ključna se nam je zdela muzika. Z Bojanom Baskarjem sva kmalu začela sodelovati s krogom okrog Problemov, Razprav in Ekрана, kjer sta bila Rastko Močnik in Slavoj Žižek. Kakšno leto je trajalo, da so se pričele spremembe, najpomembnejša je gotovo ta, da smo pripeljali teorijo. Pri tem sta imela ključno vlogo Igor Vidmar in Ervin Hladnik, ki sta kot Novogoričana najbolj poznala delovanje radia in njegove možnosti. Sam sem tedaj še vedno vztrajal, da morajo biti vse oddaje pripravljene in napisane točno tako, kakor bodo potekale v etru⁵⁵, medtem ko sta Igor in Ervin poznala možnosti radia, saj sta lahko še pred prihodom v Ljubljano poslušala italijanske radijske postaje. Človek, ki je povzdignil govor na RŠ in osmisлил funkcijo glasbe, pa je Zoran Pistotnik. Z Ervinom in Srečom Fišerjem smo mislili, da bi moralo obstajati nekaj kot leva populistična muzika.

In kaj je res zasluga moje generacije na RŠ?

Gotovo je to razumevanje radia kot kulturno-politične institucije, kjer je ključna muzika. Institucije, ki mora delovati avtonomno. Danes mislim, da smo pravzaprav delovali malo sektaško. Delati smo morali program, kar je tedaj pomenilo način življenja. Zato smo se takrat obnašali kot oblast. OO ZK je na primer sprejemala sklepe tudi o disciplinskih ukrepih med spikerji ipd. Kmalu nas je srečala pamet in v programu smo dopustili prosti govor. Spustili smo ljudi v studio in lahko so prosto govorili. To je bil začetek kontaktnih oddaj na RŠ. Najbolj zaslužna za to sta Igor Vidmar in Ervin Hladnik, ki sta že imela izkušnjo radia kot klepetalnega medija. V tem času je bil nekaj mesecev na mestu glavnega urednika Janko Pučnik, ki je dosegel, da je RŠ dobil dodatne frekvence in ure programa. Uspešno smo se uprli ideji, ki jo je podpirala MK ZKS, da bi RŠ postal mladinska redakcija RGL.

Za razvoj civilne družbe v Ljubljani se mi zdi bistveno, da smo bili ves čas povezani s Problemi, preko Darka Štrajna tudi z Mladino, pa z Ekranom. V tem času je bil underground pogled osredotočen na RŠ in ne na Tribuno, ki je bila nekako do 1974

---

⁵⁵ Kar je med drugim omogočilo tudi, da je bilo gradivo objavljeno tako rekoč sočasno z dogajanjem, leta 1984 v zborniku Punk pod Slovenci z dragocenim dokumentarnim gradivom o temah, razpravah in polemikah tistega časa (punk, nazi-punk afere, Laibach, alternativa ipd.)

center intelektualnega in inovacijskega potenciala družbe, po tem letu pa se je to prestavilo na RŠ. RŠ je pripravljala program vsak dan, ekipa, ki ga je pripravljala, se je tam socializirala in bila tako prisiljena, da je svojo izkušnjo artikulirala na način RŠ.

In s tem ima RŠ največ zaslug za to, da je danes naša družba demokratična. Pripomniti pa moram, da je bila organiziranost kulture v samoupravljanju bistveno bolj demokratična, kot je danes. Predvsem možnost vpletanja države v kulturo je bila konec 80-ih bistveno manjša, kot je danes.

Uroš Škerl, Pankrti - Dolgcajt 25 let: Oj, oj, oj, preboj⁵⁶

Leto 1995, 8. februar, kulturni praznik. Natanko petnajst let po izidu albuma Dolgcajt med ljubljanskimi srednješolci zakrožijo kasete s posnetki. Na seznamu je trideset skladb Pankrtov in zraven imena petnajstih mladih glasbenikov. Okrogla obletnica izida prve slovenske punk plošče zahteva obeležje. Skladbe so razdeljene, na treh lokacijah se začnejo vaje. Nekaj mesecev kasneje, ob koncu šole, se po mestu rdečijo plakati. »To niso Pankrti, to so eni drugi.« Dvorana v Trnovem je v petek zvečer nabito polna. Grungovska generacija se spominja melodij iz vrtca. Ozvočenje drhti v pričakovanju signala. Zacvrči kitara – štiri takte – , nato grmenje. Boben. Bas. »Ni več upanja. Povožu ga je tank! Kva nej počnemo drugca k' da šibamo pank?«

»Ne razumem, kako lahko kdo po tolikem času še vedno šiba punk,« se sprašuje dr. Gregor Tomc, idejni oče Pankrtov. »Jim je res tako dolgčas, se jim v življenju nič ne dogaja?« Tomc je prepričan, da je 'njihov' punk utonil nekje v osemdesetih. Socialnega ozadja ni več, današnji je čista estetika. Z nasprotnega stola ga z nasmeškom pogleduje Dušan Velkavrh, nekdanji šef založbe ZKP RTV. Velkavrh je edini med slovenskimi založniki verjel, da punk *mora* biti objavljen, zato je dal tri mesece pred Titovo smrtjo natisniti 10.000 izvodov Dolgcajta. »Nikoli se ne bom strinjal, da je punk kaj dosti vreden v glasbenem smislu,« se obrne k Tomcu. »Vendar je v njem strašna energija.« Osiveli gospod, ki je v ključnem trenutku sprejel ključno odločitev, stisne pesti in z

⁵⁶ Delo, Sobotna priloga, februar 2, 26 -27

njimi stresa v zrak pred seboj. »Tolikšna energija,« ponavlja, »da so vsi tisti mulci začutili preboj.« Ta preboj mulci čutijo še danes. Prvi dan po izidu, 8. februarja 1980, so v trgovini pod Maximarketom prodali tisoč kosov. »Mladina je skoraj polomila stekla izložbe,« se spominja Velkavrh. S Tomcem se ne strinja o estetski vrednosti punka, saj meni, da je bil glede na dotlej popularno jazzovsko slovensko popevko velik korak nazaj. A sta si edina, da je šlo za pomemben družbeni mejnik – korak v liberalnejši svet. Brez Pankrtov in valovanja, ki se je širilo okoli njih, komunistična oblast ne bi pristala na začetek izhajanja Nove revije leta 1982, je genealogijo slovenske družbene zavesti opisal filozof Tine Hribar. »Punk je bil politični manifest, ki je glasbo izrabil kot pristop do množic,« je prepričan Velkavrh. Da so punkerji pomagali osamosvajati Slovenijo, je slišati vse pogosteje.

Samocenzura

»Naslov plošče *Dolgcajt* je bil programska izjava,« razlaga kontekst nastanka dr. Gregor Tomc. »Samoupravni socializem ob koncu 70-ih je predstavljal vladavino tihe večine oziroma njene pogodbe z oblastjo. Ta je zahtevala, da so ljudje dali mir, v zameno pa sta prišla blaginja in red. Takšno stanje se je nam zdelo nepopisno dolgočasno. V njem nismo hoteli sodelovati. Hoteli smo ustvariti lastni svet.« Tomc je bil tedaj prepričan, da je za dolgočasnost krivo socialistično samoupravljanje, zato si je iskreno želel zahodnega kapitalizma. Danes, ko ga ima, je mnenje o zahodu spremenil, dolgočasnost pa pripisuje provincialnosti.

Tudi Dušan Velkavrh se soočenja s punkom spominja kot revolucionarnega odkritja. »Glasbeniki in uredniki, ki smo bili dotlej vajeni jazzu ter zabavne glasbe 'za srce in dušo', smo se nenadoma soočili z nečim, kar je imelo stališče,« pripre oči. »Bilo je nenavadno. Punk je posegal v konkretne družbene razmere in odnose – v ozadje vsega, kar je. Česa takšnega dotlej v glasbi še ni bilo videti. Bilo je očitno, da bi lahko bili sporni, zato so od Pankrtov vsi dvignili roke. Ko sem nadrejene vpraševal za nasvet, so mi rekli, naj se odločim po svoji vesti. Seveda, nihče ni hotel prevzeti odgovornosti.« Tomc opozarja, da je bila odsotnost centralizirane cenzure posebnost jugoslovanskega

socializma. »Vzhodni totalitarni režimi so začrtali ostro ločnico med družbo in državo. Vedno se je vedelo, kaj se sme in česa ne,« razlaga. »V Jugoslaviji pa je samoupravljanje pomenilo tudi samocenzuro. Vsakdo je bil odgovoren za svoje projekte. Potem je bilo tu vprašanje, ali je bil odgovorni preračunljiv ali pa si je dovolil širiti meje svobode. Dušanovo dejanje je bilo nedvomno pogumno.« Velkavrh, Tomc, Lovšin in Igor Vidmar so se večkrat sestali ter prečesavali vsebino besedil bodočega albuma. »Ko smo odpravili nekaj lepotnih napak (na primer 'Otok gol' v besedilu *Kruha in iger*, ki je postal Costa del sol) in ko sem razumel vse skrite pomene in metafore, sem bil pomirjen,« se spominja Velkavrh. Ko se je prepričal, da bo lahko odgovarjal za vsako vrstico, je plošča na ZKP dobila zeleno luč. Punk je z Velkavrhom postal javen pojav in del establišmenta.

Apolitičen bend

Osnovni motivi Pankrtov so bili samouresničitev posameznika (*Totalna revolucija*), nesvoboda (*Metka*), generacijski konflikt (*Lepi in prazni*), servilnost ZSMS – mlad in perspektiven kader, namesto glave radar (*Sedemnajst*). Med izdajanjem so popravili neposredno kritiko osladne Balaševičeve balade, samemu Titu ljube *Računajte na nas*, ki se je sprva glasila *Ne računite z nami* in je bila prepesnjena v zgolj ironično *Računite z nami*. »Sicer sta na plošči največ dve pesmi, ki neposredno pozivata k akciji - *Kdo so ti ljudje* ter *Otroci*,« analizira Tomc. »Vse ostalo je prejkone opisovanje razmer in norčevanje iz stvari. Neposrednemu pokroviteljskemu odnosu smo se izogibali.« Političnost tekstov je predstavljala stranski produkt provokacije, ki je bila vodilo punka. Če nekdo stopi na oder in reče »Tovariši, jest vam ne verjamem«, to kasneje postane politični problem, meni Tomc. »Političnost Pankrtov?« se nasmehne Boris Kramberger, nekdanji basist. »Politika nasploh v tistih časih ni navduševala nikogar, dolgočasila je celo večino aparatčikov. Razmišljanja o tem naglas pa si seveda ni privoščil nihče. Pankrti smo prekinili tišino. Izbrali smo si držo, ki je sporočala 'starcem', naj obdelujejo svojo rdečo peso, nas pa naj pustijo živeti. Politika je torej nastopala bolj kot kontekst za druge, važnejše teme naše generacije, na primer ženske, zabavo, rokenrol, ustvarjanje, svobodo, prijateljstvo. Pankrti smo bili v tem

smislu zavestno apolitičen bend, kar je politiko seveda vseskozi najbolj vznemirjalo. Ambicioznejši politiki, ki so nas sprva obtoževali, pa so nas kasneje postavljali v prvi plan. So pač potrebovali aplavz množic,« dodaja Kramberger.

Leto obletnic rokenrola

V jugoslovanski glasbi so se vrata v drugačno, polnejšo in izrazitejšo estetiko sicer odprla že nekaj let pred Pankrti. Leta 1975 je zappovsko ploščo *Pljuni istini u oči* objavila skupina Buldožer. »Letos bomo praznovali trideset let drugačnosti v slovenski glasbi,« je odkrit Boris Bele, kitarist Buldožerjev. »Pred nami so bendi igrali popevke, mi pa smo se osredotočili na sporočilo. Potem je prišel punk in sporočilo obarval politično.« Bele je za razliko od mnogih dotlej že uveljavljenih in tehnično podkovanih glasbenikov prepričan, da so dober punk lahko igrali samo dobri glasbeniki. »Nažiganje treh akordov je zelo zahtevna stvar, če jih hočeš nažigati dobro. Zato se nismo pridružili vsesplošni kritiki punka, temveč smo nanj gledali pozitivno. Bil nam je blizu, ker sta bila v njem energija in upor. Hkrati je bil demokratičen, ker je ponujal izraznost brez posebnega glasbenega fantaziranja.« Na punk so se navezali tudi otroci zasavske industrije Laibach, ki so pred okroglimi dvajsetimi leti izdali prvo ploščo. »Nas punk sicer ni preveč zanimal, razen v tem, da je odprl družbo in jo pripravil na prihod radikalnejših gibanj,« pripoveduje laibachovec Jani Novak. Omenja kasnejše NSK, Borghesio in gejevsko gibanje. »Punk skupinam so očitali, da znajo igrati samo tri akorde,« se nasmehne. »Nam pa niso bili pomembni niti ti trije akordi. V bistvu se nam je zdelo celo pomembno, da ne znamo igrati.« Laibach so se osredotočili na estetiko čistega zvoka okolja, musique concrete. V glasbo so pripeljali zvoke strojev, industrijskih procesov, samplerje, gramofone in odrski performans. Če so Buldožerji leta 1975 prvi igrali glasbo, ki je imela sporočilo, in če so Pankrti leta 1980 glasbo vrnili k rokenrol koreninam ter angažiranim stališčem, so Laibach med letoma '81 in '85 sestavljali ploščo, ki je glasbo vrnila naravi. Hkrati so zgradili svojo totalitarno državo v malem. France Popit je v skupščini na Šubičevi dokončno popenil. Vodstvo CK ZKS je spoznalo, da ga je poleg razdiralne liberalne struje Kučanove generacije, ki je že od 70-ih v skupščino vnašala nemir, doletela še ena velika nadloga.

Punk se je obenem z Laibach, vsemi 'drugačnimi' oblikami rokenrola in zametki civilne družbe znašel v velikem črnem košu. Leta 1985 je izšlo uradno stališče v pravilih za postaje milice o punku kot varnostnem problemu, se spominja mag. Pavle Čelik, dolgoletni visoki uslužbenec in nekdanji poveljnik policije. Pred letom 1985 je bilo, kot pravi, preganjanje punkovcev prepuščeno etiki posameznih miličniških postaj. »Policaji ga niso poznali, zato so se ga bali,« se spominja. Pozneje je bil strah institucionaliziran. Opredeležena so bila sumljiva oblačila, frizure, bedži. Punk je bil za policaje malo znano, mistično, predvsem pa nevarno zahodnjaško gibanje, ki so ga sumili sodelovanja s CIA ter mu pripisovali elemente neonacizma. Ko so zraven z vojaškimi škornji stopili totalitarni Laibach, so režimu zakorakali dobesedno v naročje. V trenutku so bili prepovedani, punk pa je dobil oznako državnega sovražnika. Stigme se ni znebil vrsto let, vse dokler niso Pankrti - že po razpadu - leta 1988 nastopili na znamenitem shodu za JBTZ pred univerzo. Nostalgiki pravijo, da je bil punk prvi jurišnik in prva žrtev vojne za Slovenijo. »Ni več upanja, povožu ga je tank! Kva pa č'mo drugga k' da šibamo pank?« Zaripli mladinec, ki je v času nastanka prve slovenske punkovske pesmi bival kvečjemu kot modalnost, še kot dedni zapis z minimalno možnostjo uresničenja, v reprizi leta 1995 kriči kot obseden. »T'ko smo lepi, lepi in prazni...« Med primitivnim kitaraskim solom se nagne vznak in otresa z glavo. Kolegi ob njem s stisnjenimi zobmi lovijo tempo pobesnelega bobnarja. Bliskajo s srepimi pogledi. Zdi se jim, da mora biti tako, če igrajo punk. Niso bili zraven, da bi razumeli, vendar čutijo, da je prav. Skačejo, šprintajo gor in dol po miniaturnem odru. Med publiko se razvname peklenski pogo. Po hrbtih gre srh. »Ampak nam je čist vseen! Ampak nam je čist vseen!« Nekje v zadnjem delu dvorane stojita Peter Lovšin in Slavko Colnarič, ustanovna člana Pankrtov. »Slavc, tile mulci pa igrajo bolje, kot smo mi,« se Lovšin hripavo nagne h kolegu. Mulcem desetletja kasneje ni nič več vseeno. (Škerl, 2005: 26-28).

LITERATURA:

1. Adam, Frane in Podmenik, Darka (1985): Predgovor: Socialistična civilna družba kot nova teoretska in politična paradigma. V Mastnak Tomaž (ur.): Socialistična civilna družba?, Knjižnica revolucionarne teorije, Knjižna zbirka KRT 27, Ljubljana, 13-28
2. Arendt, Hannah (1996): Vita Activa, Krtina, Ljubljana
3. Bibič, Adolf (1990): Civilno društvo i politički pluralizam, Biblioteka suvremene političke misli, Cekade, Zagreb
4. Bibič, Adolf (1972): Zasebnišтво in skupnost, Mladinska knjiga, Ljubljana
5. Bibič, Adolf (1997): Civilna družba in politični pluralizem. Politološki preseki, Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana
6. Bohinc, Rado in Černetič, Metod (ur.) (1999): Civilna družba v Sloveniji in Evropi: stanje in perspektive: zbornik razprav, SAZU. Društvo občanski forum v sodelovanju z založbo FDV, Ljubljana
7. Fink-Hafner, Danica (1992): Nova družbena gibanja – subjekti politične inovacije. Znanstvena knjižnica/3, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
8. Fink-Hafner, Danica in Hanček, Miro (ur.) (2001): Demokratični prehodi II: Slovenija v primerjavi z drugimi nekdanjimi jugoslovanskimi republikami. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
9. Catherine A. Fitzpatrick, (2003): Položaj civilne družbe v novi Evropi, New Europe Review, A Monthly publication of the United States Broadcasted Board of Governors and the Voice of America

10. Gantar, Pavel in Mastnak, Tomaž (1988): Pregled rasprava o civilnem društvu u Sloveniji. V Pogledi (Gledišta), letnik 18 št. 1, Split, 141-162
11. Gramsci, Antonijo (1987): Civilna družba in država, Komunist, Ljubljana
12. Hribar, Tine (2002): Pankrti, tovariši in drugi. V: 25 let Punka pod Slovenci, Cankarjeva založba in ROPOT, Ljubljana
13. Jalušič, Vlasta (2001): Ideologija in realnost civilnih družb (Slovenija in naslednice nekdanje Jugoslavije ter primer feminističnih skupin). V Fink-Hafner, Danica in Hanček, Miro (ur.) Demokratični prehodi II: Slovenija v primerjavi z drugimi nekdanjimi jugoslovanskimi republikami, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, 173-196
14. Keane, John (1985): Pismo o tem, zakaj je civilna družba pomembna za socialiste ... in ostale. V: Mastnak, Tomaž (ur.): Socialistična civilna družba?. Knjižnica revolucionarne teorije, Knjižna zbirka KRT 27, Ljubljana, 60-86
15. Keane, John (2000): Civilna družba (Stare podobe, nova videnja), Zbirka Alternative 1/2000, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana
16. Kenda, Albina (2004): Finance, november 29, on-line
17. Kovačevič, Milka (2002): Zgodovina radijskega oglaševanja, diplomsko delo, FDV, Ljubljana, 5, 6
18. Križman, Mirjana (1983): Sveže sadje Radia Študent, Dnevnik, november, 31
19. Kuzmanič, Tonči (1999): Od civilne družbe prek liberalizma do neokonservativizma: Zakaj smo se borili v osemdesetih. V: Civilna družba v Sloveniji

in Evropi: stanje in perspektive: zbornik razprav, SAZU. Društvo občanski forum v sodelovanju z založbo FDV, Ljubljana, 117-126

20. Kuzmanič, Tonči (2003): Neokonzervativizem, zbornik opredavanj 2. letnika Delavsko-punkerske univerze, Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, Ljubljana
21. Krajcar, Urban (2003): Civilna družba in oblast v Sloveniji na prehodu v pluralizem, diplomsko delo, FDV, Ljubljana
22. Lovšin, Peter in Mlakar, Peter in Vidmar, Igor (ur.) (2002): 25 let punka pod Slovenci: Punk je bil prej, Cankarjeva založba, Ropot, Ljubljana
23. Lukšič, Igor (1990): K razpravi o civilni družbi: K razpravi o civilni družbi v Jugoslaviji. Sprejem Gramscija v Jugoslaviji. Časopis za kritiko znanosti, številka 130/131, 105-130, Ljubljana
24. Luthar, Oto (1999): Civilna družba med komisarsko diktaturo in reinvecijo demokracije. V: Civilna družba v Sloveniji in Evropi: stanje in perspektive: zbornik razprav, SAZU, Društvo občanski forum v sodelovanju z založbo FDV, Ljubljana
25. Mahkovec, Uroš in Vogrinc, Jože v Mihelin, Samo (1981) (ur): Mladina in kultura, ZSMS, abc 14, Republiška konferenca ZSMS, Ljubljana
26. Mastnak, Tomaž (1985) (ur.): Socialistična civilna družba, Zbornik, KRT 27, Ljubljana
27. Mastnak, Tomaž (1987): Pred koncem revizionizma in ponovnim rojstvom civilne družbe. V: Rakowski, Marc: Vzhodnoevropskemu marksizmu naproti, Marksizem in sodobnost, ČZDO Komunist TOZD Komunist, Ljubljana

28. Mastnak, Tomaž (1991): Put na vlast: Kratka povijest civilnoga društva u Sloveniji. V: Građansko društvo i država. Povijest razlike i nove rasprave. Biblioteka ekonomsko-politički problemi, Napred, Zagreb, 374-399
29. Mastnak, Tomaž (1992): Vzhodno od raja, Civilna družba pod komunizmom in po njem, Državna založba Slovenije, Ljubljana
30. Negri, Antonio; Hardt, Michael (2002): Imperij, Študentska založba v Ljubljani
31. Neokonservativizem (2003): zbornik predavanj 2. letnika delavsko-punkerske univerze, urednika: Ciril Oberstar in Tonči Kuzmanič, Ljubljana
32. Pirjevec, Jože (2005): Kadar so lepi, imajo več šarma, Delo, Sobotna priloga, februar 26, 22, 23)
33. Potočnik, Jasna (2004): Stil radijskega poročevalstva in kultura govora, diplomsko delo, Ljubljana
34. Punk pod Slovenci (1984): Zbornik, Republiška konferenca ZSMS, Ljubljana
35. Rizman, Rudi (1999): Vloga (nove) civilne družbe pri konsolidaciji demokracije. V: Bohinc, Rado in Černetič, Metod (ur.): Civilna družba v Sloveniji in Evropi: stanje in perspektive: zbornik razprav, SAZU. Društvo Občanski forum v sodelovanju z založbo FDV, Ljubljana, 2-7
36. Teržan, Vesna (1989): Radio Študent in RK ZSMS v deželi brez ogledal. V: Kompendij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega do Portoroža. Časopis za kritiko znanosti, RK ZSMS, Ljubljana, 165-175
37. Tomc, Gregor (1984): Spori in spopadi druge Slovenije. V: Punk pod Slovenci: Zbornik, KRT, Ljubljana, 9-27

38. Škerl, Uroš (2005): Oj, oj, oj, preboj, Delo, Sobotna priloga, februar 2, 26-27
39. Valentinčič, Slobodan (1984): Most v prihodnje stoletje, Dnevnik, junij, Ljubljana
40. Vogrinc, Jože (2002): Od undergrounda do revizije, Študentsko gibanje kot katalizator sprememb v medijski kulturi, 6. letnik Delavsko-punkerske univerze: Maj '68 – revizija
41. Zlobec, Ciril (2000): Bojevita civilna družba, intervju v Delo, Sobota priloga, 1. april, 14.
42. Žagar, Mitja (1999): Civilna družba desetletje kasneje, Razbite iluzije. V Bohinc, Rado in Černetič, Metod (ur.): Civilna družba v Sloveniji in Evropi: Stanje in perspektive: zbornik razprav, SAZU. Društvo občanski forum v sodelovanju z založbo FDV, Ljubljana, 8-14
43. Žerdin H., Ali (1997): Generali brez kape, Čas odbora za varstvo človekovih pravic, Knjižna zbirka KRT 105, Ljubljana,
44. Žerdin H., Ali (2002): Kratki kurz godovine punka. 25 let punka pod Slovenci: Punk je bil prej, Cankarjeva založba, Ropot, Ljubljana, 14-20

DRUGI VIRI

Osebno pričevanje

1. Vogrinc, Jože (2004), odgovorni urednik RŠ 1979 – 1981, osebni intervju, julij 2004

Leksikoni in enciklopedije

1. Leksikon novinarstva, Markovič, Liljana (ur.), ŠIRO Srbija, Beograd 1979

2. Politička enciklopedija, Đorđević, Jovan, predsednik Redakcijskega odbora, Savremena administracija, OOUR Savremena knjiga, Beograd, 1975

Magnetogrami

1. Pogovor na RK SZDL ob 11-letnici RŠ (Šetinc, Lenart in Mužević, Boris ter Križman, Mirjana in Albreht, Matjaž), 9. 5. 1980
2. Radio Študent: večerni program 3. 4. 1981
3. Okrogla miza o punku, 8. 12. 1981
4. Kosovo – tukaj, zdaj, 12. 12. in 13. 12. 1981
5. Pogovor novinarjev RŠ s Tomažem Ertlom – republiškim sekretarjem za notranje zadeve, 14. 1. 1982
6. Slovensko filozofsko društvo: Izredna skupščina, 23. 2. 1984
7. Razprava o položaju študenta v stabilizacijskih procesih, Marksistični center Univerze Edvard Kardelj v Ljubljani, 8. 5. 1984
8. Odgovori na vprašanja o razvoju RŠ, Mirjana Križman, 10.7.1984
9. Okrogla miza Radia Študent, 5. 3. 1987

Spletne strani

1. http://europa.eu.int/comm/justice_home/funding/support_ngo/funding_support_en.htm#
2. <http://www.radiostudent.si/topic.php?topic=8>
3. <http://www.dz-rs.si/si/aktualno/publikacije/knjige/raziskava1.pdf>
4. <http://www.mirovni-institut.si/>
5. <http://www.ssfv.org/forum/viewtopic.php?t=1297>
6. <http://www.finance-on.net/>
7. http://www.preseren.net/slo/5-2_uglasbitve.asp
8. <http://friends.s5.net/mazzini/glasbeneocene/brecelj.html>
9. <http://matty.breg.si/besedila/neraz.html>
10. <http://www.spletomat.com/kazalo/pankrti>
11. <http://members.tripod.com/pankrti/besedila/menuslo.html>
<http://www.laibach.nsk.si/>